

Veres András: József Attila identitásai¹

Előzetes megjegyzések

József Attila társadalmi hovatartozását, megélt és vállalt identitását hosszú időn át magától értetődőnek tekintették, és beérték azzal, hogy *proletárnak* született, a munkásmozgalomban *proletárköltőként* vett részt. Nem valószínű, hogy legtöbb kortársa egyetértett volna ezzel, a *Szép Szó* köre bizonyosan nem. De szociáldemokrata körökben, 1945 után pedig kommunista kultúrpolitikusok is csak ezt tartották fontosnak kiemelni. A rendszerváltás után mintha átestek volna a ló túlsó oldalára, igyekeztek elhallgatni vagy legalább kicsinyíteni kommunista múltját, a konzervatív táborban azzal mentették, hogy árvasága, magánya és szociális elesettsége különféle apa-pótlékok, lelki és eszmei támaszok keresésére kárhóztatta őt, így bocsánatos megtévedése, hogy csatlakozott – persze csak átmenetileg – a munkásmozgalomhoz.

Tudomásom szerint elsőként Garai László próbált meg tudományos igényvel szembenézni a költő szociális identitásának korántsem egyszerű problémájával. 1993-ban egész könyvet szentelt, pontosabban könyvének felét áldozta e kérdésnek.² Szerinte József Attila „társadalmi életrajzában szinte nem is volt olyan tényező, mely egyértelműen jelölt volna ki számára helyet egy társadalmi univerzumban.”³ Csupán a születésekor volt proletár a szó

¹ A kolozsvári József Attila-konferencián 2022. május 29-én elhangzott előadásom javított és jelentősen bővített, tanulmányvá változata. Csak e munka során szembesültem azzal, hogy előadásom címét Garai László „elírta” előlem. De – mint erről még szó lesz –, Garai számára más a jelentése, mint számomra. Tanulmányomat összegezésnek szánom, ezért néhány korábban írt írásom megállapításait is felhasználtam, illetve átvettem. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 2022/3. számában jelent meg, a 323–359. lapon.

² GARAI László, „...Elvegyültem és kiváltam” : *Társadalomlélektani esszé az identitásról*, Budapest: Twins Kiadó, 1993.

³ Uo. 115. (Az eredetiben kurziválva.)

szociológiai értelmében,⁴ felnőttként viszont átértelmezte a maga szája íze szerint proletár identitását.⁵

Viselkedése igencsak különös volt, mert *nem termelt proletár módjára, miközben proletár módjára fogyasztott.*⁶ Más szóval inkább vállalta azt, hogy szükségét szenvedjen és nyomorogjon, mintsem hogy munkaerejét áruba bocsássa, termelőmunkát végezzen és betagozódjon a kapitalista termelésbe.⁷

A proletárköltő fogalmát Garai eleve *önellentmondásnak* tartja, mert a proletár alkotó energiáját a tőke működteti, míg a költőét saját fantáziája és egyéb individuális késztetései.⁸ József Attila úgy próbálta feldolgozni ezt az ellentmondást, hogy elismerte a művészi termék áru jellegét, de a művész munkáját a kapitalizmus előtti önálló kézműveshez, illetve mesteremberhez hasonlította.⁹ *A város peremén* című költeményében nem véletlenül különbözteti meg magát költőként a proletariátustól, holott annak ügyét elhivatottan képviseli.

Garai kiindulópontja, hogy a szociális identitás nem tulajdonság, hanem *viszony*, következésképpen interperszonális mezőben, változó körülményektől függően működik. Könyvét átdolgozta és 2005-ben megváltozott címmel jelentette meg.¹⁰ Ebben részletesebben kidolgozta kiinduló tézisét, és az első rész példáit nemcsak Rajk László „abszurd drámájának” bemutatásával

⁴ Könyvének átdolgozott változatában Garai különbséget tesz e tekintetben József Attila szülei, a proletár apa és a (marxi meghatározás értelmében) nem proletár anya között. – Vö. GARAI László, *József Attila identitásai : Alkotáspszichológiai esettanulmány*, Budapest: Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány, 2005. 82.

⁵ „József Attila megválasztja, hogy proletár.” *Elvegyültem és kiváltam*, i. m. 117. (Az eredetiben kurziválva.) Garai helyesen mutat rá, hogy a korán árvaságra jutott József Attila utólag, költőileg alkotta meg a szüleit is. – Uo. 116.

⁶ Uo. 125.

⁷ Uo. 122.

⁸ Uo. 128. Az újabb könyvváltozatban Garai a következőképpen látja József Attila választását a proletariátus mellett: „... magyarnak lenni merőben más tulajdonságokat jelent, mint proletárnak lenni. Kiderül azonban, hogy József Attila számára nem ezek vagy azok a tulajdonságok voltak fontosak, hanem egy viszony: akár a magyarságban, akár a proletárságban – mindegy, melyikben! – *elvegyülve kiválni* emberség tekintetében. A proletárság végül azért bizonyult jobb anyagnak ahhoz, hogy [...] ezt a formát hordozza, mert lehetővé tette, hogy újra meg újra felmutassa ezt: a kommunisták közé azért lép, hogy módja legyen e radikális munkáspártban *elvegyülve kiválni* proletárság dolgában.” – *József Attila identitásai*, i. m.16.

⁹ *Elvegyültem és kiváltam*, 127.

¹⁰ GARAI László, *József Attila identitásai*, i. m. Egy fejezetét KÖCSKI Margit írta (*Ugyanazt másképpen – mást ugyanúgy*). A József Attiláról szóló rész címe is megváltozott (előbb *József Attila paradoxonjai*, utóbb „*Alkosd meg végzeted*” : *Alkotáspszichológiai esettanulmány József Attiláról*). Nem hagyhatom említetlen, hogy ez a kiadás botrányosan kivitelezett, alig olvasható tipográfiával készült.

bővítette, hanem az ennek alapjául szolgáló „bolsevik” típusú (magát eleve többséginek nyilvánító) csoportképződés paradox elvének aprólékos elemzésével.¹¹

A bolsevik párt az „egység” kisajátításával nemcsak a pártonkívülieket deklarálta megosztottnak, aláásva ezzel társadalmi identitásukat, hanem a saját soraiban is biztosította a vezetés számára a hatalom és az egység védelmének monopóliumát. Ez magyarázza azt a csapdahelyzetet, hogy a párt belső köréből kizártak szinte sohasem lázadtak a kizárás ellen, mert ez azonnal azt tanúsította volna, hogy a (hamis) vád (mégis) igaz, hiszen az egység megbontása mellett vannak.¹² A koncepciók perék vádlottjai *pártszerűen* vallották magukat *pártellenesnek*, „a párt nevében megfogalmazott gyanú maga magát logikailag érvényes módon igazolta”.¹³

Amikor József Attila az *illegális kommunista párt tagja* lett, Garai szerint ez vált *én-azonosságának központi elemévé*.¹⁴ Csakhogy kreativitása és borotvaéles logikája szükségképpen konfrontációkhoz vezetett, a párt tévedhetetlenségét azonban tilos volt kétségbe vonni. A költő által megfogalmazott kritikát nem is tűrték el, rásütötték a bélyeget, hogy „nem igazi kommunista”,¹⁵ és ennek súlya volt a legnagyobb a ráfogott stigmák közül.¹⁶ Kiebrudalását a mozgalomból Garai a bolsevik pártfegyelem csapdahelyzetének paradoxonával világítja meg: ha a költő kommunistához méltóan akart gondolkodni, akkor neki magának kellett belátnia, hogy kommunistához méltatlanul gondolkodik.¹⁷

¹¹ A könyv címváltozása föltehetően a két rész megváltozott pozíciójának köszönhető. Míg a korábbi változatban a József Attiláról szóló fejezet mint (a legalaposabban kidolgozott) példa szerepel az első rész elméleti megfontolásainak igazolására, addig az újabb változatban az alaposan átdolgozott első rész inkább csak előkészíti, bevezeti a József Attila-problematika bemutatását.

¹² *József Attila identitásai*, i. m. 58–63.

¹³ Uo. 65. Az eredetiben kurziválva.

¹⁴ *Elvegyültem és kiváltam*, 131. Az újabb változatban Garai egyenesen azt állítja, hogy az 1929 második felétől 1932 szeptemberéig tartó időszak – amikor „a kommunista párt volt az a kerete, amelynek háttérén identitása kiválhatott” – verseinek tanúsága szerint *az önmagával való harmónia* kivételes korszaka. – *József Attila identitásai*, 16.

¹⁵ *Elvegyültem és kiváltam*, 138.

¹⁶ Uo. 115.

¹⁷ Uo. 139. Ehhez jóval árnyaltabb háttérrel ad az újabb könyvváltozat.

Jóllehet József Attila is eltávolodott a párttól, kizárásával nem csupán kapcsolatainak egyikét veszítette el, hanem a társadalomban való eligazodásának iránytűjét is.¹⁸ Ezért Garai *folyamatos identitásválságot*, regressziót állapít meg 1934-től, illetve 1935-től, amit oldás helyett inkább fölerősített a pszichoanalitikus kezelés.

Könyvének újabb változata megismétli ezt a fejlődésrajzot. Minthogy kizárólag a költő által választott kommunista, illetve az ugyancsak általa megalkotott proletár identitását emeli középpontba, az új cím többes száma (*József Attila identitásai*) nem igazán érthető, vagy legalábbis nincs kellőképpen kifejtve. Eltérésként, előzményként egyedül a költő magyarság-tudatára tér ki; a gyermek József Attila identitásképző életkörülményeit megemlíti ugyan, de nem elemzi; a kommunista korszakot követő regresszív folyamatot részletesen tárgyalja, a költő újabb azonosulási kísérleteit azonban figyelmen kívül hagyja.

Farkas János László merőben másként fogta fel a költő társadalmi identitását. Ahogy Garai, ő is tagja volt a József Attila Társaságnak, és az egyik ülésünkön éles vita alakult ki kettejük között. Farkas is elvetette a proletár- és a proletárköltő-címkéket, de – úgy emlékszem – szerinte József Attila (felnőtt korától) ízig-vérig értelmiségi volt, méghozzá *független, teljes mértékben autonóm, „szabadon lebegő” értelmiségi*, a kifejezés Mannheim Károlytól származó értelmében. Míg Garai a kommunista időszak felől közelített a problémához, Farkas a költő egész pályáját kívánta jellemezni ezzel a terminussal.

Farkas János László egyetlen alkalommal, *A szellem berendezése* című írásában (1993) vetette fel (részben Móricz Zsigmondnak a József Attilát proletárként jellemző vélekedését vitatva), hogy a költő nem proletár volt, hanem „megveszekedett értelmiségi. Valamennyi képessége erre predesztinálta. [...] Proletárköltő sem volt, ő nem tartotta magát annak. *Der freischwebende Intellektuelle* – talán leginkább ez volt, ha helyzetét szociológiai kategóriával akarjuk jellemezni: szabadon lebegő értelmiségi.”¹⁹ Minthogy Farkas itt sem

¹⁸ Uo. 160.

¹⁹ Lásd FARKAS János László, *A szellem berendezése : Hozzászólás a József Attila-komplexumhoz* (1993) = Uő, *Meglett ember : Válogatott tanulmányok*, vál. és szerk. VERES András, Opus: Irodalomelméleti tanulmányok 19., Budapest: Balassi Kiadó, 2020., 60. Farkas tanulmányt szentelt József Attila és Mannheim Károly kapcsolatának is (*Társadalmi felekezet : József Attila és Mannheim Károly* [2000] = I. m. 98–125.). De ebben Mannheimnek a Vágó Mártával tervezett házasság megücskítésében játszott szerepével és annak következményeivel foglalkozott.

fejtette ki részletesen véleményét, nem tehetek mást, mint hogy megpróbálom rekonstruálni, részben az emlékezetem, részben a szóba jövő referenciaszövegek alapján.

Mannheim Károly először a konzervativizmusról írott könyvében élt a fogalommal, amikor a romantikus politikai gondolkodókat mutatja be: „E szabadon lebegő értelmiségek tipikusan az igazolásnak azok a gondolkodói, olyan »ideológusok«, akik értenek ahhoz, hogy mindent megalapozzanak, és megfelelő háttérrel lássanak el minden olyan politikai akarást, amelynek szolgálatába szegődtek. Saját helyzetükből nem következik semmiféle kötöttség. Rendkívül fejlett érzékenységgel rendelkeznek azonban az élettérben jelenlévő kollektív akarások iránt, és rendelkeznek azzal a képességgel is, hogy felkutassák őket és beleéljék magukat. Önmaguktól nem tudnak semmit. Mihelyt azonban valami idegent felfognak, és azzal azonosulnak, azt *jobban* tudják, és valóban jobban tudják, mint azok, akiknek a helyzet, a létszerű súlypont avat sorsává egy akarást.”²⁰

Bár e megfogalmazásnak ironikus felhangja van, sőt az elvtelenség gyanúja is fölmerül benne, első pillantásra mégis kísértetiesen találónak tűnik József Attila *fordulatokban túlságosan gazdag* életútjára. Még az a meghökkentő megállapítás is mely szerint „önmaguktól nem tudnak semmit”, valamennyire érvényesnek mondható, tekintve, hogy a költő készen kapott világnézeti és politikai irányzatokhoz csatlakozott, és viszonylag rövid idő elteltével már ezek szószólójaként lépett fel. Az eszmék piacán jól tájékozódott, szeretett tanulni és fölöttébb gyorsan tanult.

Ha a kötetlenségen a mélyebb társadalmi beágyazottság hiányát kell érteni, akár kötetlennek is nevezhető, jóllehet a kötöttség mindig kétirányú, és a különféle ideológiák, „társadalmi felekezetek”²¹ olyan erősen hatottak rá, hogy egy ideig teljesen azonosult velük. Ami pedig a hatás mélységét illeti, éppen az

²⁰ MANNHEIM Károly, *A konzervativizmus : Tanulmány a tudás szociológiájáról* (1927), ford. KISS Endre, Budapest: Cserépfalvi, 1994. 102.

²¹ A „társadalmi felekezet” kifejezés József Attilától ered, aki szakításuk után élt ezzel egy Vágó Mártának írt levelében: „Hogy pedig nem tartozol semmiféle társadalmi osztályba? Én társadalmi felekezetet mondtam, ami olyan embercsoportot jelent, amely a világgal, valósággal, társadalommal, szellemiségekkel és egyebekkel szemben való hitében és hitetlenségében egyívású. De ha már osztályt említettél, úgy osztályhoz is tartozol, mert amint tudod, az ember osztályhelyzetét társadalmi-gazdasági helyzete szabja meg. Hogy pedig melyik társadalmi felekezethez tartozol? Ahhoz, amely ellenem irányuló hadjáratként oly sikeresen hatott reád.” Lásd József Attila 1928. december 15-én kelt levele Vágó Mártának = JÓZSEF Attila, *Levelezése*, sajtó alá rendezte STOLL Béla, Budapest: Osiris Kiadó, 2006. 342. A kifejezésre Farkas János László tanulmánya hívta fel a figyelmet – *Társadalmi felekezet*, i. m. 104.

vezetett ismétlődő kiábrándulásaihoz, hogy hamar átlátta és tudatosította az (éppen) elfogadott eszme vagy közösség korlátait, önellentmondásait. Rendkívül kritikus elme volt, aki sokféle tájékozódása révén idővel valóban autonóm személyiséggé vált. (Az „elvtelenség” problémájára később visszatérek.)

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Mannheim az *Ideológia és utópia* című könyvében már minden iróniától mentes, leíró kategóriaként használta a „szabadon lebegő értelmiség” (voltaképpen Alfred Webertől átvett) fogalmát. Már az is a terminus jelentésének bizonytalanságára utal, hogy különbözőképpen – hol a „viszonylag”, hol pedig a „bizonyos fokig” – megszorítással élt. Úgy vélekedett, hogy az egyre inkább osztályokra hasadó világban létrejött egy olyan réteg, amelyiket az osztályokból kiinduló szociológia csak nehezen vagy egyáltalán nem tud megragadni, holott sajátos társadalmi helyzete alapján igen jól jellemezhető. Szerinte az értelmiséget a *közös műveltségben* való részesedése olyan mértékben összefűzi, hogy (egyre inkább) háttérbe szorulnak a születés szerinti, rendi, foglalkozás- és vagyoni különbségek. (De hozzáteszi, hogy az egyes ember rendi vagy osztályjellegű kötelékei sohasem szűnnek meg teljesen.)²²

A nagy népszerűsége szert tett fogalom tisztázatlanságát tovább növeli, hogy Mannheim hol az egész értelmiséget érti rajta, hol pedig csak egy szűk részét, minthogy az értelmiség számosabb része nem „szabad”, hanem járadékos vagy hivatalnok.²³ Úgy vélem, a sokféle való elköteleződésre nem a „kötetlenség” a legszerencsésebb szó. Maga József Attila valójában sokszorosan és változóan elkötelezett, ha tetszik, „többszörösen kötődő” értelmiségi volt.

Tverdota György is mintha hajlana a mannheimi kategória elfogadására, legalábbis a Farkas János László könyvéhez írt utószavában így fogalmazott: „Ismeretes, hogy [Vágó] Mártának a költőtől való eltávolításában a Vágó család rokona és jóbarátja, Mannheim Károly vállalt szerepet. A költő védekezése és ellentámadása a szerelmi játszmában ezért a nemzetközi hírű szociológussal folytatott viadalt is magába foglalta. Így került összefüggésbe a szocialista költészet klasszikusa, *aki a szabadon lebegő értelmiségi egyik mintapéldánya volt*, és a modern polgári szociológia nagy alakja anélkül, hogy egymás útjának

²² Vö. MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, ford. MEZEI I. György, Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1996. 179–182.

²³ Uo. 180.

egyszeri kereszteződésén túl működésük közös tartományban helyezkedett volna el.”²⁴

Monográfiája megjelent kötetében²⁵ viszont részletesen bemutatja és dokumentálja a gyermek és ifjú József Attila szociális helyzetével összefüggő identitásának *folyamatos átalakulását*: proletár származását, majd a kispolgári létbe való felemelkedését, illetve a polgári életvitellel dacoló művész mintájának követését.

Ha jól értem, leginkább az okoz fejfájást az értelmezőknek, hogy József Attilát *sehová sem lehet egyértelműen besorolni*. De miért kellene? Végül is a modern korban eleve *nem egyetlen identitásuk van az embereknek, hanem többféle*. Egyes számban a terminus legfeljebb *gyűjtőnévként* használható.

Az identitás, vagyis *valamilyen közösséghez tartozni, vele azonosságot vállalni* persze éppúgy a szocializáció része, mint a személyazonosság.²⁶ De a születéskor készen kapott társadalmi pozíció idővel megváltoztatható. Dönthetünk úgy, hogy elhagyjuk eredeti közösségünket és újat választunk, illetve hogy egyszerre, egymás mellett leszünk tagjai különféle szociokulturális csoportoknak, kollektíváknak.²⁷

Természetesen többféle értelmezés lehetséges. Különbséget tehetünk a velünk született, készen kapott, akarunktól független és az általunk tudatosan kialakított-vállalt identitás között, mint ahogy az időleges és az életre szóló elköteleződés, a kevésbé jelentős szerepeket kínáló csoportkötelék és a meghatározó jelentőségű társadalmi alakulathoz tartozás között is.

²⁴ TVERDOTA György, *Farkas János László József Attila-tanulmányai*, in Farkas János László, i. m. 428. (Kiemelés tőlem – V. A.)

²⁵ TVERDOTA György, *Gondoljatok meg, proletárok I.: Az ifjú József Attila*, Osiris Irodalomtörténet, Budapest: Osiris Kiadó, 2021.

²⁶ Az identitást *szociológiai* szempontból (a referenciaközösség felől) értelmezem. A szociálpszichológia az egyéni identitásból indul ki, minthogy azonban azt a külső elvárásoknak való megfeleléstől teszi függővé, fogalomhasználata nem mond ellent az általam követett meghatározásnak. Simmel megfogalmazása szerint a személyiség azáltal nyeri el sajátzerúségét, hogy benne a szociális körök egyedi módon találkoznak.

²⁷ A modern polgári fejlődésnek nemcsak a választás egyre bővülő lehetősége és az autonómia fokozatos kialakulása-bővülése köszönhető, hanem a közvetlen környezettől elszakadó, a közös nyelven és kultúrán alapuló, de végső soron *eszmeileg megkonstruált* és az ideológia, valamint a tömegpropaganda által szuggerrált *politikai nemzetfogalom* megszületése is. Az árutermelés felgyorsulása és kiterjedése magával hozta az eltérő érdekű *termelőágazatok* (cégek) kollektívaként való viselkedését és a *kulturális fogyasztási szokások* hasonlósága alapján létrejövő csoportkohéziót is.

Ezért arra vállalkozom, hogy *komponenseire bontsam és dinamikájában mutassam be* József Attila meglehetősen összetett identitásának alakulását, pontosabban az ő *folyamatos identításkeresését*.

Az egyes komponensek számos tekintetben különböznek egymástól, eltérő vonásaikra és fontosságukra igyekszem a figyelmet felhívni. Valamennyit röviden, csaknem jelzésszerűen fogom bemutatni. Az átláthatóság kedvéért mindegyik mellé képletesen egy-egy *zászlót* tűzök. Az is magától értetődik, hogy a pálya megrajzolása során hivatkozni fogok közismert életrajzi adatokra is.

Néhány megszorítást is be kell jelentenem. Nem fogom önálló identitásként értelmezni József Attila különböző, olykor gyorsan változó költői szerepeit. Mint amikor Kassák Lajos hagyománytagadó és különféle kollektivitásokkal viaskodó szabad verseit követte, vagy amikor Illyés Gyula sikerét megirigyelve a parasztság nevében próbált megszólalni, amiről szerencsére hamar letett. (Más kérdés, hogy *a szereppel való tartós azonosulás identitássá válhat.*)

Szólnom kell egy feltűnő hiányról is. Bár vállalta (apja után) a görögkeleti felekezethez való tartozását, és többször írt róla, nem volt hívő ember, *hiányzott a vallási identitása*. A *Szabad-ötletek jegyzékében* (1936) olvasható sérelmei között szerepel ugyan, hogy „nem volt görögkeleti hittan”²⁸ – vagyis az iskolában, ahová a korabeli kategóriák szerint katolikus és „másvallású” gyerekek jártak, ő az utóbbin belül is más vallásúnak számított, és nem járhatott külön hittanra, mint a református, evangélikus és zsidó gyerekek.²⁹ Csakhogy később egyáltalán nem törekedett arra, hogy ebbéli hiányait pótolni próbálja.

Számos istenes verset írt, amelyekben hol tagadja, hol pedig hiányolja Isten jelenlétét, illetve beavatkozását, de ezek hangsúlyozottan személyes élményt rögzítenek, anélkül, hogy bármiféle vallási közösséghez tartozást jeleznének.³⁰ Jelképesnek és jellemzőnek tartom, hogy a maga hitét-hitetlenségét

²⁸ JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* (1936), sajtó alá rendezte STOLL Béla = „*Miért fáj ma is*” : *Az ismeretlen József Attila*, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, Budapest: Balassi Kiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 429. (39:3. sor)

²⁹ Vö. Garai László, *Elvegyültem és kiváltam*, i. m. 115.

³⁰ Két jellemző példa, az egyik egy korai, a másik egy kései verséből: „Nekem mindegy, van isten, vagy sincsen / S bizonyisten hinnék benne, / De még annyi szabad időm sincsen.” (*Nekem mindegy*, 1924), illetve „Négykézláb másztam. Álló Istenem / lenézett rám és nem emelt föl engem. [...] Ugy segített, hogy nem segíthetett. / Lehetett láng, de nem lehetett hamva. / Ahány igazság, annyi szeretet. / Ugy van velem, hogy itt hagyott magamra.” (*Az Isten itt állt a hátam mögött...*), 1937).

rögzítő *Lázadó Krisztus* című verse (1923) miatt még perbe is fogták, és csak nagy nehezen ejtették el az istengyalázás vádját.

Zászlófelvonás

Az első két zászló a születésével készen kapott helyzetet regisztrálja, azt, hogy *fiúgyermekként* született és *magyar* nemzetiségűként látta meg a napvilágot. Kezdetben egyik sem több anyakönyvi adatnál, és csak jóval később válnak öntudatosan vállalt identitássá.

A nemi szerep jelentőségével viszonylag korán szembesülhetett. Családjában ő volt az egyetlen fiú, aki – miután apjuk 1908 nyarán elhagyta őket – hároméves korában félárva lett, és csupa nő vette körül. (Ezt csak átmenetileg szakította meg, amikor nevelőszülőkhöz adták.)

Magától értetődik, hogy szexuális vágyai és élményei meghatározó szerepet kaptak kamaszkori verseiben, és a húszas évek derekán-végén szerelmi lírája az egyik fő vonulatát alkotja költészetének. Már kevésbé nyilvánvaló, hogy miért érdeklődött olyan kitüntetett módon a harmincas években is a nemiség kérdése iránt, és nem csak a pszichoanalitikus szövegeiben. Az eleve provokáló szándékkal megírt *Egyéniség és valóság* című cikkében (1932) nem véletlenül képviselt freudomarxista álláspontot, amely a *felőtt* neurotikusból és annak *orgazmus-deficitjéből* indul ki, és a kapitalista rendben látja minden baj okozóját.³¹ Az sem lehet véletlen, hogy előszeretettel hivatkozott Marx (és Engels) ifjúkori, a termelésben a nemiség szerepét is hangsúlyozó szövegeire.³²

József Attila szemében a *testiség* elsőrendű probléma volt (már csak a saját – terapikusan kezeltetett – gyomor- és szexuális zavarai miatt is), egyfajta „biológiai materializmus” jellemezte őt. Kései nagy tanulmányában (*Hegel – Marx – Freud*, 1937), pontosabban annak egyik korábbi fogalmazványában még Marxnak is szemére veti, hogy csupán azt hangsúlyozza: az ember társadalmi lény, de azt nem veszi figyelembe, hogy *természeti lény* is.³³

³¹ Vö. JÓZSEF Attila, *Egyéniség és valóság = József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937 : kritikai kiadás*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, Budapest: József Attila Társaság – L’Harmattan Kiadó, 2018. (A továbbiakban: JAÖTC 2018.) Első kötet, 539–544.

³² Kivált a *Hegel – Marx – Freud* című, töredékben maradt tanulmányában (1937) – vö. in JAÖTC 2018, Második kötet, 1228–1233.

³³ Lásd uo. 1267. József Attila megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít annak, hogy az emberi történelmet önteremtésként értelmező Marx az önteremtés fogalmába a *nemi* tevékenységet is beleérti. Ugyanakkor kritizálja azért, mert egyoldalúnak találja, hogy a férfi és nő viszonyát csupán „termelésnek” tekinti. Uo. 1230–1233.

Ami József Attila magyarságtudatát illeti, nemcsak korai versei között, hanem egész költészetében meglepően kevés az ilyen témájú vers. Korai, irredenta verse, a *Nem! Nem! Soha!* (1922), melyet politikai meggondolásból hosszú időn át kihagytak a József Attila-kiadások, a rendszerváltás után viszont jelentős versnek kiáltottak ki, tulajdonképpen akkori mesterének, Juhász Gyulának irredenta verseit utánozza.³⁴ Meglehetősen erőtlen és erőltetett, úgy hat, mintha feladatot próbálna teljesíteni, ahogy a magyarság szomorú sorsát panaszoló többi verse is, legalábbis ebben az időszakban (*Bús magyar éneke, Szerelmes keserű hazafiság*, 1922, *Magyarok*, 1924). Csak az 1923-ban írt *Magyarok* emelkedik ki közülük a számonkérés radikális gesztusával és hangvételével.³⁵

A tudatosan vállalt nemzeti identitás csak a húszas–harmincas évek fordulóján, a Bartha Miklós Társasághoz kapcsolódó időszakban alakult ki benne – legalábbis ez dokumentálható az írásai és versei alapján. (A maga helyén fogom részletesebben bemutatni.) Nemzetfelfogása korántsem nevezhető szokványosnak, mivel *a nemzetet a nyelv és a költészet által teremtett alkotásként gondolta el*. Az Adyról és kultuszáról 1929-ben kirobbant vita során így formulázta álláspontját: „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”.³⁶ Magyarságtudatában külön hely illeti meg a népköltészetet, amelynek ősi, nemzetet megtartó erőt tulajdonított.³⁷

³⁴ E versét József Attila sem tartotta sokra, hiszen nem vette fel a *Szépség koldusa* című kötetébe.

³⁵ „Minek magunkat lassan ölni? / Nem jobb egyszerre megdögölni? / Mint rokkant lábbal tántorogva, / Vizes, vak szemmel csillagokba, / Rossz, messzi csillagokba nézni / S régi dicsőséget idézni [...] Mit nyöszörögsz? nem akarsz halni? / Hisz életünk úgyis csak talmi...”

³⁶ JÓZSEF Attila, *Ady-vízió*, in JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930 : Szövegek*, közléteszi HORVÁTH Iván vezetésével BARTA András et al., Budapest: Osiris Kiadó, 1995. (A továbbiakban: JAÖTC 1995.) 170. Talán érdemes megjegyezni, hogy az Ady-revíziós vitát kirobbantó Kosztolányi Dezső is – akinek a nyelvről való felfogása közel állt József Attilához – egy alkalommal (a nyelvtisztítást kritizáló Schöpflin Aladárral vitázva) megvédte a „nyelvi sovinizmust”: „... van-e a földteke kerektségén nyelv, mely nem ízig-vérig az? Van-e nyelv, mely, mint élő, élni hivatott, egészséges szervezet nem ragaszkodik körömszakadtáig egyéniségéhez, szabályzataihoz és szeszélyeihez? [...] Eddig még a legmagasztosabb nemzetközi elveket is csak nemzeti nyelven hirdették. A nyelv az egyetlen ősi, őszinte, érdektelen *soviniszta*. Nem is lehet más. Lényege az, hogy soviniszta legyen, vagyis kizárólagosságra törő, önmagával szemben elfogult és önimádó. Nyelvi sovinizmus tehát annyira van, hogy szinte már nincs is.” KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Bábel tornya : Nemzeti és nemzetközi nyelv* (1933) = *Uő, Nyelv és lélek*, vál. és sajtó alá rendezte RÉZ Pál, Budapest: Osiris Kiadó, 1999. 176.

³⁷ Ugyanakkor nem gondolom, hogy *A Dunánál* ismert sorai („Anyám kún volt, az apám félig székely, / félig román, vagy tán egészen az.”) a költő nemzeti identitásának problematikus eredetét példázza, ahogy Garai László véli (József Attila identitásai, i. m. 27.). Ebben a versében ugyanis célzatosan a nemzeti elzárkózás ellen lép fel a költő, érvként vetve be a népek-nemzetségek keveredését. (Később még lesz szó erről.)

A harmadik zászlóval is készen kapott társadalmi helyzetet jelölök: azt, hogy *proletár* családba született bele. Édesanyja, aki három gyermekével magára maradt, a legnagyobb nehézségek között nevelte fel őket. A két kisebbet átmenetileg kénytelen volt nevelőszülőkhöz adni, egy öcsödi parasztgazda családjához. Ennek a falusi közjátéknak bizarr eleme, hogy a szokatlanul hangzó Attila név helyett Pistának szólították őt – ezt utóbb úgy fogta fel, hogy kétségbe vonták személyazonosságát. A sérelem emléke élete végéig elkísérte.³⁸

A Ferencvárosba visszakerülve eleinte rendezetlenül jár iskolába, és természetesnek veszi, hogy alkalmi gyermekmunkával keressen pénzt (a pénzszerzésbe a lopás is belefért). Tverdota György könyve részletesen bemutatja, hogy a gyermek- és kamaszkori szocializációját miként formálta a „szegénység kultúrája”. Bár az öcsödi paraszti környezet nyelvhasználata is befolyást gyakorolt József Attilára, az alapréteget a családban sajátította el, és – mint azt leginkább a költő pszichoanalitikus vallomásai tanúsítják – mindenekelőtt az utcagyerekek nyelve ragadt rá, amit nyilván pallérozni próbáltak otthon.³⁹

Betegeskedő édesanyjuk családfői szerepét fokozatosan átveszi Jolán, az idősebb nővér. Egyik összeveszésük után Attila öngyilkosságot kísérel meg, ez az első ilyen próbálkozása. 1917 őszén a Mama ismét munkaképtelenné válik és a két fiatalabb testvért menhelyen helyezik el, ezúttal Monoron, ahonnan Attila 1918 elején megszökik. Távol van, amikor édesanyjuk meghal. Ezt a *Kései sirató* című versében (1936) utóbb jóvátehetetlen sérelemként panaszolja fel.

A negyedik zászlóval – az eddigiektől eltérően – *dinamikus* viszonyt jelölök, fordulatot a családtörténet alakulásában: *a szegénységből való kiemelkedést, a kispolgári életnívóra kerülést* – de némiképp bizonytalanul, mivel József Attila társadalmi felemelkedése *részleges* maradt, nem rögzült teljes értékű új identitásként.

Tulajdonképpen több fázisban bekövetkező folyamatról van szó. Talán anyjuk könyvszeretete és a családnak a feltörekvés iránti korai vágya motiválta a testvéreket abban, hogy polgári iskolában folytassák tanulmányaikat. A

³⁸ Lásd JÓZSEF Attila, *Curriculum vitae* (1937), *József Attila emlékének*, SZÉP SZÓ, VI. kötet 1. füzet, 1938. január–február, 21. sz. 3. = *A Szép Szó 1936–1939*, vál. és szerk. BOZÓKI András, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, Magvető Könyvkiadó, 1987. 419.

³⁹ Vö. Tverdota György, *Gondoljátok meg, proletárok*, i. m. 142–143.

nagyobbik nővér, Jolán szépsége révén előnyös partikat csinált, előbb Pásztai Elemérhez ment hozzá, majd Makai Ödönhöz, egy jó módú ügyvédhez, aki első pillanattól fogva támogatta a családot, a Mama halála után pedig Jolánnal együtt gyámja lett Attilának és Etusnak.

Nem akármilyen szerencsés fordulat ez a költő életében, minthogy Makai révén a társadalmi létra magasabb fokára emelkedett, kedvezőbb anyagi körülmények közé került. De szinte azonnal sérelem éri új társadalmi státuszát, minthogy az ügyvéd házában a rokonok előtt *eltitkolják*, hogy valójában testvére a ház úrnőjének. Amikor a makói gimnázium internátusába kerül, Jolán ráparancsol, hogy *ne beszéljen* gyermekkoráról, aminek ő engedelmeskedik. Tulajdonképpen *elvetetik vele korábbi identitását*, és abba az irányba terelik, hogy újat próbáljon felépíteni.

Makai biztosítja számára a rendszeres iskolai tanulmányokat, mindaddig, amíg József Attila saját elhatározásából ott nem hagyja a gimnáziumot. Nem túlzás úgy fogalmazni, hogy gyámja pártfogásának köszönhetően a *polgárosulás* útjára lép, de a folyamat *elakad* – részben a Makai személyisége és nyárspolgárinak vélt értékrendje iránt érzett ellenszenvé miatt.

1920 végétől 1923 nyaráig Makón folytatja gimnáziumi tanulmányait. Az ötödik és hatodik zászló ehhez a kisvároshoz kapcsolódik. Egyrészt fontos csoportkötelékre tesz szert, a helyi értelmiségi elit befogadja a tehetséges diákot, tagja lesz a közösségnek, amely teljes szívvel támogatja. Másrészt – tőlük is ösztönözve – kialakul és megszilárdul költői öntudata, aminek legfőbb motorja, hogy ez által tud kiemelkedni társai közül. 1921-től folyamatosan ír verseket, egyre nagyobb eltökéltséggel és sikerrel.

Tantárgyi eredményei hullámzóak, nagyfokú kiegyensúlyozatlanságról árulkodnak, több ízben kísérel meg öngyilkosságot. (Az egyik esetben ezt Makai és Jolán házasságának átmeneti felbomlása váltja ki belőle.) Makói tanárai közül többen is felfigyelnek tehetségére, és pártfogásukba veszik. Tanáraihoz jobban kötődik, mint diáktársaihoz.

Újabb szerencsés véletlen, hogy egy olyan polgárosodó *kisvárosba* került, ahol a kultúraszomjas helyi értelmiségiek jobban odafigyelnek egy ifjú költőpalántára. 1922 tavaszán bemutatják a Szegedről Makóra látogató Juhász Gyulának. József Attila korai pályaszakaszában ő lesz legfőbb mentora, első verseskötetéhez, a *Szépség koldusához* (1922) is Juhász írja az előszót, melyben az ifjú szerzőt „Isten kegyelméből való költő”-ként ajánlja az olvasók figyelmébe. Amikor a kötet megjelenik, József Attila mindössze tizenhét éves.

1923 elején rész vesz a szegedi fiatalok folyóirat-vállalkozásában. A *Nyugat* 1923. április 16-i száma közli három versét. 1923 októberétől a rövid életű *Kékmadár* című lap közgazdasági rovatát vezeti, itt jelenik meg a *Lázadó Krisztus* című verse, amiért perbe fogják, és csak 1925 elején ejtik el a vádat. 1924 végén már a második verseskötete jelenik meg, a *Nem én kiáltok*.

A makói intelligenciához fűződő kapcsolata idővel meglazult (jóllehet később is vissza-visszatért a városba). Egészen más a helyzet a költői hivatásra ébredésével. Folyamatos kihívásként élte meg a századelő költészetének eredményeit, és mindenekelőtt ezeket próbálta „felülírni” különleges empátiájával és nyelvi leleményességével.⁴⁰ *Egy virtuálisan létező közösséghez, a magyar íróársadalomhoz akart tartozni.* Tulajdonképpen ez az első maga választotta identitása.

Pályakezdésének különös sajátossága, hogy sokáig nem hagy fel az elődeit – és a kortársait is – áthasonító kísérleteivel, jóllehet már korán megszólal saját, eredeti hangján is (elsőként talán a *Megfáradt ember* című 1923-as versében). Két korai kötete anyagából össze lehetne állítani egy kis magyar líratörténeti antológiát.⁴¹

Itt jegyzem meg – előreszaladva az időben –, hogy az, ami Makón elkezdődik, a harmincas években teljeseedik ki. *A költői szerep felfokozott öntudata életre szóló identitássá szilárdul*, és csaknem teljesen kitölti József Attila Én-képét. *Kizárólag költő kíván lenni*, még hozzá a „nemzet” költője – ami azt is jelenti számára, hogy a nemzet által eltartott költő.

Ez persze önfelmentés is azért, mert képtelennek bizonyul arra, hogy megfeleljen a bevett polgári életformáknak. Többször is belefog egyetemi tanulmányaiba, de ismételten félbehagyja azokat. Ha (ritkán) állások után kilincsel, gyorsan kihátrál belőlük. Bohém, pénztelen életviteléhez kezdetben a

⁴⁰ Rendkívüli memóriával és imitáló képességgel rendelkezett. Nemcsak saját verseit írta át szívesen, hanem a kortársaiét is – a Babitsot bíráló pamfletjében (1930) alighanem azzal sértette meg a legmélyebben költőtársát, hogy verseire „korrigált” változatokat ajánlott.

⁴¹ Petőfit idézi az *Arany kalásztól...* (1922), Arany Jánost a *Bús magyar éneke* (1922), Adyt a *Keresek valakit* (1921), a *Lovas a temetőben*, a *Fiatal életek indulója* (1922) és *A legutolsó harcos* (1923), Kosztolányit az *Akkor* (1921), *A bánat*, a *Tél* (1922), és [*A multkor, szerda este...*], (1924), Babitsot a *Petőfi tüze* (1923), Füst Milánt a *Csendes estéli zsoltár* (1922), Kassák Lajost a *Proletárok!* (1922). Szívesen vett át a kortársaitól is, az ún. „szegényember”-verseiben (*Lopók között szegényember*, *Szegényember balladája*, *Szegényember szeretője*, *Aki szegény, az a legszegényebb*, 1924) Erdélyi József újnépies stílusát követi, a kötetcímnnek is választott *Nem én kiáltokban* (1924) a korai Szabó Lőrinc expresszionista hangvételét, szabad verseiben pedig (*Magyarok, Tüntetés*, 1924, *Nagy városokról beszélt a messzi vándor*, 1925, *Beteg vagyok...*, 1926) Kassák konstruktivista képeit.

századfordulón népszerű *nonkonformista művészidentitás* kínált fogódzót, amely radikálisan megkülönböztette magát a prózáinak tudott polgári egzisztenciától. Később a „nép”, a „nemzet”, a „proletariátus” vagy az egész „emberiség” ügyének szolgálatát tekintette méltó feladatának, és ezzel próbálta igazolni önmaga előtt is, hogy nem akar betagozódni a legitim társadalmi hierarchiába. Sokszor vádolta magát a peremre szorított helyzeté, „haszontalan” életmódja miatt, de végső soron természetes áldozatnak vagy jutalomnak tekintette – mikor hogy –, a szó legszigorúbb értelmében komolyan vett költői hivatás teljesítésének feltételeként és ellentételeként.

Mozgalmas közjáték

Az újabb zászlókra egyelőre várni kell. Makó után József Attila életének talán legmozgalmasabb időszaka következik. 1924 szeptemberében beiratkozik a szegedi egyetemre, ahol jeleskedik az irodalomtörténeti szemináriumon. 1925 márciusában megjelenik a *Szeged* című lapban a *Tiszta szívvel* című verse, amiért a felháborodott nyelvészprofesszor, Horger Antal két tanú jelenlétében megfenyegeti, hogy nem engedi tanári álláshoz jutni.

Októberben Bécsbe utazik, beiratkozik az egyetemre, és személyes kapcsolatba kerül Kassákkal (aki továbbra sem hajlandó méltányolni verseit), valamint a liberális és baloldali emigráció tagjaival (többek között Lesznai Annával, Ignotusszal, Hatvany Lajossal, Lukács Györggyel, Balázs Bélával). Bécsből újdonsült barátjával, Németh Andorral együtt tér haza 1926 nyarán. A *Nyugat* szeptember 15-ei számában Ignotus a saját rovatában teljes terjedelemben közli a *Tiszta szívvel* szövegét és méltatja szerzőjét.

Szeptemberben már Párizsban van (csak itt értesül Ignotus megtisztelő gesztusáról), novemberben a Sorbonne polgára lesz. Ahogy Bécsben, itt is bohém életvitelt folytat, sokat nélkülözik. Megismerkedik Cserépfalvi Imrével, a *Szép Szó* majdani kiadójával. 1927 nyarán közel két hónapot tölt a Riviérán. Szeptemberben már a budapesti egyetem hallgatója, két szemesztert hallgat végig. Ekkor kerül közeli barátságba Illyés Gyulával.

1928 tavaszán megismerkedik Vágó Mártával és szerelem szövődik közöttük. De amikor házassági ajánlattal áll elő, Mártát külföldre küldik szülei. Ősszel kapcsolatba kerül a Bartha Miklós Társasággal. 1929 februárjában megjelenik harmadik verseskönyve, a *Nincsen apám se anyám*. Érzékenyen érinti, hogy Makai és Jolán házassága felbomlik, és Makai a másik nővérét, Etát

veszi el feleségül.

A *felkészülés* éveit ezek. Jóllehet ismételten ambicionálta a továbbtanulást, csak ideig-óráig hallgatója a szegedi, a bécsi, a párizsi és a budapesti egyetemnek. Úgy tűnik, kedvére van az „örökös” diák pozíciója és életmódja. A Horger Antal-féle incidens megmagyarázza, hogy miért hagyta ott Szegedet, csakhogy később a budapesti tanulmányait is megszakítja, minden látható ok nélkül.⁴² Egyre inkább a költészet köti le; a *Tiszta szívvel* sikere a bécsi emigrációs körökben bizonyára kárpótolta őt Szegedért.

József Attila *eszei tájékozódásának és közösségkeresésének* alakulásáról részben külön-külön kell szólni, mert *a kettő nem mindig esett egybe*.⁴³

Bár kevés adatunk van róla,⁴⁴ de az első jelentős szellemi hatásnak – melyre Farkas János László tanulmánya hívta fel a figyelmet⁴⁵ – Schmitt Jenő Henrik „ideális anarchista” tanítását kell tartanunk.⁴⁶ Nem kevesebből van szó, mint hogy a költő hangsúlyozott szeretet-princípiumának (példaképpen az *Eszmélet* egyik emlékezetes sorát idézem: „nem tudok mást, mint szeretni, / görnyedve terheim alatt”) a forrása nem keresztényi vagy buddhista (mint Fejtő Ferenc gondolta),⁴⁷ hanem tolsztojánus és gnosztikus (Schmitt Jenő-i) ihletésű.

⁴² József Attila a *Curriculum vitae*-ben pesti tanulmányai megszakításában is Horger fenyegetésére hivatkozik, de nem világos, hogy akkor miért iratkozott be az egyetemre. (Vö. *A Szép Szó 1936–1939*, i. m. 422.) Igaz, Horger nem azt mondta, hogy megakadályozza egyetemi tanulmányainak befejezését, csak azt, hogy nem lehet belőle tanár.

⁴³ Korai (egyelőre elvont) közösségkeresésének, a társas létezés kényszerének egyik legkifejezőbb megfogalmazása: „Hiába fűrösztöd önmagadban, / Csak másban moshatód meg arcodat. / Légy egy fűszálon a pici él / S nagyobb leszel a világ tengelyénél.” (*Nem én kiáltok*, 1924.)

⁴⁴ Az egyetlen szöveghely, ahol maga József Attila utal „ideális anarchista kezdeti korára” (hivatkozása alapján ez 1925-re tehető), a Fábry Zoltánnak 1931. szeptember 3-án írt levelében található – lásd József Attila, *Levelezése*, i. m. 373.

⁴⁵ FARKAS János László, *Testet öltött érv : A Logosz keresése József Attila költészetében* (2003) = Uő, *Meglett ember*, i. m. 148–167.

⁴⁶ Schmitt Jenő Henrik (1851–1916) álláspontja részben Tolsztojtól, részben a gnosztikus keresztény hagyományból származtatható. Felfogása szerint az államrend a törvényesített erőszakot testesíti meg, amit le kell bontani, de erőszakmentesen. Tverdota György szerint József Attila 1923–1925 közötti gondolkodásának legfőbb forrásvidéke az ideális anarchizmus, amely megfelelt eredendő beállítottságának; például a *Juhász Gyulához* című ódájában (1922): „És vagdald föl meleg nagy szíved / S oszd ki közöttük az éheseeknek.” – Lásd Tverdota György, *Gondoljátok meg, proletárok*, i. m. 485.

⁴⁷ „József Attila egyéniségében volt valami, hitetlenségében is szelíd, keresztényi vagy buddhai, e szavaknak őseredeti, gyermekded és gyengéd értelmében – írta Fejtő. – Sok indulat fűtötte, de mind végső bomlásáig derűsen uralkodott indulatai fölött, kíváncsisággal és megértéssel fordult az emberek felé, nem gyűlölködött és nem szerette a gyűlöletet. [...] Haragudni tudott, de a gyűlölethez nem volt tehetsége. Szeretetre vágyott, a szó teljes, kölcsönös értelmében...” – Lásd FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató* (1947) = Uő, *Szép szóval*, vál. és szerk. SZÉCHENYI Ágnes, Budapest: Nyilvánosság Klub – Századvég, 1991. 159–160.

Föltehetően ezzel függ össze, hogy párizsi tartózkodása idején tagja lett egy anarchista szervezetnek. Mindez tartós nyomot hagyott szemléletében (újabb emlékeztető: az 1935-ös *Levegőt!* című versének zárlatában a „Jöjj el, szabadság! Te szülsz nekem rendet” sorrendje anarchista eredetű). De ez a szellemi orientációja nem egészült ki intézményes háttérrel.

Éppen ellentétes a helyzet, amikor Juhász Gyula közvetítésével 1922 végén vagy 1923 elején felvette a kapcsolatot a szociáldemokrata mozgalommal, majd 1925-ben belépett a Vági-féle Magyarországi Szocialista Munkáspártba, Párizsban pedig eljutott a Francia Kommunista Párt magyar szekciójának ajtajáig. Természetesen voltak ismeretei a szocialista célokról és tanításokról, de ezek nem párosultak komolyan vehető eszmei tájékozódással. Kezdeti mozgalmi lépéseivel jól megfértek anarchista nézetei.

1928 tavaszán fontos fordulat következett. A Vágó Márta-szerelemben szerepet játszott szellemi útkeresése is, mivel a lány révén ismerkedett meg a *Századunk* című folyóirat *polgári radikális-liberális* (és zsidó) körével. A művelt Kecskeméti-fivérekkel folytatott elmetornái nagymértékben tágitják filozófiai látókörét, és föltehetően ezek készítetik arra, hogy belevágjon egyetlen nagyobb szabású művészetbölcseleti munkájának megírásába.

Az Ihlet és nemzet címmel tervezett tanulmányt végül nem fejezi be,⁴⁸ de a benne megfogalmazott elveket felhasználja két jelentősebb cikkében: a már említett, az Ady-revízió körüli vitába beleszóló írásában (*Ady-vízió*, 1929. július) és a Babits Mihály új verseskötetét pellengérré állító, a *Nyugaton* őt ért sérelmet megbosszuló, pamfletszerű kritikájában (*Az Istenek halnak, az Ember él*, 1930. január). Utóbbi írásával sikerül jó ideig szalonképtelenné tenni magát az irodalmi életben.⁴⁹

⁴⁸ Ennek oka lehetett, hogy a rendszeres elméleti stúdiumokat nélkülöző, az egyetemi tanulásba ismételtelen csupán belekóstoló, önmagát döntően *autodidakta* módon képező költőnek nem akármilyen küzdelmet kellett folytatnia az elképzeléseit reprezentáló nyelv megteremtéséért. Bizonytalanságát mutatja a feltűnően sok töredékben maradt fogalmazvány. Vágó Márta emlékezéséből tudjuk, hogy (a költői tehetségének elismerése ellenére) milyen hendikeppel indult a lány baráti körével folytatott szellemi vitákban. S valamelyest igaza lehetett Vágó Márta unokabátyjának, Mannheim Károlynak, amikor 1928 végi személyes találkozásuk után némiképp elsietetten, de a maga iskolázott, módszeres filozófiai tudásának magasából lekicsinylően nyilatkozott József Attila művészetbölcseleti elképzeléseiről. Véleményét persze az is befolyásolta, hogy a költő Vágó Mártával tervezett házasságának ügyében a család baráti körének „hivatott papjaként Mannheim Károly mondta ki a végső elutasítást”. (Lásd Farkas János László, i. m. 105.)

⁴⁹ Babits Mihály iránt érzett ellenszenve felháborodásba csapott át, amikor 1929 novemberében Babits (Móriczsal együtt) átvette a *Nyugat* szerkesztését, és az első számban lehozta Németh László lekezelő, igazságtalan bírálatát József Attila *Nincsen apám se anyám* című verseskötetéről, Ignó nevét pedig levette a címlapról. József Attila mindkettőért Babitsot tartotta (elsősorban) felelősnek. Ellen-kritikájában az a

Művészetbölcseleti megfontolásai akkor is kapóra jönnek számára, amikor 1931 februárjában a baloldali Jaurès-munkaközösségben tart szabadelőadást, és marxista ízű szavakkal „feljavítva” szocialista művészetkoncepcióként adja elő a maga irracionalista, alkotásközpontú esztétikáját (*Irodalom és szocializmus*, 1930–31).

1928 őszén – miután Vágó Márta családjának beavatkozása véget vetett kapcsolatuknak – *ellenhatásként* merőben más irányba fordul. Tagja lesz a népi-nemzeti orientációjú Bartha Miklós Társaságnak (igaz, a társaság belső konfliktusaiban annak baloldalához tartozik). 1929 végén átmenetileg Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikális lapjának, az *Előőrsnek* lesz munkatársa. Minthogy eszmei tájékozódásának és közösségre találásának egyaránt fontos állomása a Bartha Miklós Társaság, kitűzhetjük a hetedik zászlót.

Zászlóbontás

Ekkor vállal először közösséget egy olyan nemzedéki csoportosulással, amely határozott ideológiával rendelkezik, és szociális-kulturális kérdésekben a magyar status quo *ellenzékeként* lép fel. A Szabó Dezső eszméin nevelkedett, a nemzetet a parasztsággal azonosító, a magyarság eredetét keleten kereső (és erőteljesen rasszista-antiszemita) társaság nemcsak a konzervatív keresztény-nemzeti orientációt utasítja el, hanem a liberális és szociáldemokrata nyugatiaságot is.

József Attila közreműködik a barthások programját ismertető, Fábián Dániel által kezdeményezett röpirat megszövegezésében (*Ki a faluba*, 1930. május),⁵⁰ és vitacikkében áll ki mellettük.⁵¹ A népköltészet elsőbbségét védve és eltúlozva veri vissza a Szekfű Gyula által szerkesztett *Magyar Szemle*

nyilvánvaló szándék vezette, hogy mindenáron bebizonyítsa: a köztudat alaptalanul hiszi Babitsot formaművésznek. Költőtársa ócsárlására – a pamfletet követően – két további cikkében is visszatért. (Illyés Gyulára is megharagudott azért, mert elismerően írt Babits új verseskötetéről.) A durva sértés ellenére Babits 1932-ben beválogatta József Attila két versét az általa szerkesztett *Uj anthológiába*, amely harminchárom fiatal költő száz legszebb költeményének kívánt helyet adni. Csakhogy míg József Attilától két valóban jelentős vers szerepel a kötetben (*Tiszta szívvel*, *Megfáradt ember*), addig Illyés Gyulától nyolc kevésbé sikerült. A pamfleten túllépni egyikük számára sem volt könnyű. József Attila anyagi gondjai és Babitsnak a kurátorsággal járó kényszerei is akadályozták kapcsolatuk normalizálását. József Attila később nemcsak verssel próbálta meg kiengesztelni Babitsot, hanem *Az európai irodalom történetéről* szóló recenzióját is 1935-ben békítő szándékkal kezdte el írni.

⁵⁰ A röpirat június 6-án látott napvilágot.

⁵¹ 1929-ben és 1930-ban olyan gyorsan peregték az események, hogy szorosabban kell megadni az időpontokat.

támadását (*Magyar Mű és Labanc Szemle*, 1930. január-március). Egy nem publikált cikkében sajnálatosnak mondja, hogy hazánkban a szocializmus megmaradt a nemzeti sajátosságokra nem figyelő „német szocializmusnak”, azaz szociáldemokratának.⁵²

Még aktív szerepet játszik a Bartha Miklós Társaságban, amikor már az illegális kommunista párthoz keres és talál kapcsolatot. Részt vesz 1930. szeptember 1-jén a nagy budapesti munkástüntetésen, amely az ő szemében a proletariátus eljövendő győzelmének hírnöke. Bekapcsolódik a Jaurès-munkaközösségbe, amely szociáldemokratának álcázott kommunista értelmiségiek köre.

1931 márciusában jelenik meg az új politikai elköteleződését kirakatba tevő *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című verseskötete, amelynek példányait lefoglalja a rendőrség. A költőt osztály elleni izgatás és szemérem elleni vétség vádjával perbe fogják, a jogerős ítéletre 1932 szeptemberéig kell várnia. 1931 tavaszán illegális szemináriumokat vezet. A kommunista Sallai Imre és Fürst Sándor letartóztatása után a statáriális bíróság elleni tiltakozásul 1932. július 27-én röpiratot fogalmaz meg a halálbüntetés ellen (melyet Illyés Gyula és Szimonidesz Lajos is aláír), és a röpirat másnap megjelenik. Újabb eljárás indul ellene, ezúttal nemzetgyalázás a vád.

Jóllehet teljes szívvel vetette bele magát az illegális pártmunkába, nem lehetett számára könnyű szakítani a Bartha Miklós Társasággal. 1930 novemberében kilép ugyan több társával együtt, de 1932 februárjában ismét a Társaság tagja. S bár a népi-nemzeti csoportkötelékben eltöltött idő meglepően rövid, igen intenzíven éli meg, és távlatos hatással van rá – mint azt kései szonett-ciklusa, a *Hazám* (1937) is bizonyíthatja (a vers egyik fő szólamaként).

Amikor szakít a kommunista párttal, átmenetileg visszakanyarodik a barthás időszakban képviselt, a nemzeti egységet hirdető álláspontjához. A kalandor jobboldali politikus, Rátz Kálmán befolyására utaló és Hitler hatalmának megszilárdulásából kiinduló, föltehetően 1933 nyarán írt kiáltványtervezetében *a nemzetköziség eszméjének bukását* diagnosztizálja: „Megbukatta a nemzeti érdek, amely éppen a dolgozó tömegek érvényesülésében találta meg legbuzgóbb erőforrásait.”⁵³ De ez nem több

⁵² A „*Tisztelt Szerkesztőség!*” kezdetű szöveget 1930 szeptemberében írta, de csak az 1995-ös kritikai kiadásban jelent meg először, lásd JAÖTC 1995, i. m. 290–297.

⁵³ JÓZSEF Attila, *A nemzeti szocializmus* (1933) = JAÖTC 2018. Első kötet, 719. Értelmezésében Tverdota Györgynek a kritikai kiadás jegyzetében kifejtett álláspontját követem.

pillanatnyi megingásnál – nem véletlen, hogy József Attila lemond írása közzétételéről.

Hirtelen és gyors váltásai következtében kortársai rendre rosszul mérték fel a versesköteteit. A *Nincsen apám se anyám* (1929) nem népi, jóllehet megjelenése idején a népi kritika, azaz József Attila akkori szövetségesei annak vélték. A *Dönts a tőkét, ne siránkozz* című kötet (1931) túlnyomó része viszont a barthás időszak terméke, melyet sietve, neofita buzgalommal írt át szocialistává (ahogy a művészetbölcselete esetében is eljárt) – némelyiket sikerrel (így a *Nyár* és a *Favágó* című verseit). A provokatív kötet cím és az egy-két valóban szocialista szellemiségű vers (*Tömeg*, 1930, *Szocialisták*, 1931) elegendő ahhoz, hogy a kötetet a kritikusok proletkultosnak tekintsék, mégpedig nemcsak József Attila ekkori szövetségesei, hanem az ellenfelei is. A sorsnak már nem is annyira meglepő fintora, hogy a következő, szemléletében leginkább ortodox marxista verseskötete, a *Külvárosi éj* (1932) éppen kommunista részről kapta a legkeményebb kritikát.

A nyolcadik zászló már az illegális párttagságának időszakát jelöli. Mindenekelőtt egy terminológiai problémát szeretnék tisztázni. Szerintem a *proletárköltő* fogalmának félrevezető túlbonyolítása az, ha abból indulunk ki, hogy József Attila esetében összeegyeztethető-e a szóösszetétel két tagja, és valójában proletár volt-e költőként vagy költő volt-e proletárként. *Proletárköltőnek lenni ugyanis nem jelent többet (vagy kevesebbet), mint a proletárok (illetve a proletárság) ügyével azonosulni és költőként képviselni.* Következésképp József Attila proletárköltő volt, amit nemcsak mozgalmi versei tanúsítanak, hanem teoretikus szövegei is.

Újdonsült párttagként magabiztosan jelenti ki az *Irodalom és szocializmus* című, már említett előadásának tanulmány-változatában: „Valóságos művet, amely majd fenn is marad, ma bárki csak osztályharcos proletár szemlélettel alkothat.”⁵⁴ A „proletár” szó jelentése is magától értetődik számára, de nem szociológiai értelemben, hanem *marxista fogalomként, azaz ideologikus (történetbölcseleti) nézőpontból.* Olyan társadalmi-politikai erőnek fogja fel, amely a kapitalizmus elleni küzdelmében egyúttal az egész emberiség felszabadulásáért is harcol. Azt remélte, hogy a munkásmozgalomban nemcsak új közösségre talál, hanem új *közönségre* is.

⁵⁴ JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus* (1930), in JAÖTC 2018. Első kötet, 152.

Nem azt tartom elvetendő leegyszerűsítésnek, hogy proletárköltőnek mondjuk őt, hanem azt, ha eltúlozzuk ennek jelentőségét, ha figyelmen kívül hagyjuk *időleges* érvényét. 1934-től ugyanis felhagy a számára problematikussá váló szereppel.

Már mozgalmi korszakában szembesül azzal, hogy a remélt munkásközönség művelődési szokásai és lehetőségei igencsak korlátozottak.⁵⁵ Később, a mozgalomtól eltávolodva, egyenesen arra az elhamarkodott következtetésre jut, hogy *a munkásosztálynak nincsen saját költészete*,⁵⁶ márpedig ha egy osztály nem képes a maga sajátos életérzését művésziileg kifejezni, akkor – az ő szavaival – „erőtlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára”.⁵⁷

Nem kétséges, hogy a munkásmozgalom hatalmas közösségi élményt jelentett számára. De szüntelenül vitát provokáló habitusa és szofisztikus fogalmazásmódja óhatatlanul idegenkedést váltott ki. A *Szabad-ötletek jegyzékében* sérelemként említi, hogy „a többi tulkokhoz [tulok: túl okos] sorolták” őt, azaz okoskodó értelmiségiként tartották számon.⁵⁸ Még meg sem melegedett a mozgalomban, amikor a moszkvai emigráció a *Sarló és Kalapács* 1931. júniusi számában lefasisztázta őt.⁵⁹ Idehaza sem nézték jó szemmel az

⁵⁵ JÓZSEF Attila, *[Bármiféle társadalmi]* (1931) című, kéziratban maradt szövegében olvasható: „Az irodalmat [...] nemcsak az olvasók befolyásolják lényegesen, hanem azok is, *akik nem olvasnak*. Az olvasáshoz pénz kell és szabadidő. Amelyik társadalmi osztálynak, rétegnek nincsen pénze és szabadideje az olvasáshoz, az az irodalom alakításában oly módon vesz részt, hogy az ő érzelmeinek, törekvéseinek, gondolatainak kifejezési lehetőségei még nem válnak irodalmi szükségletté [...] Így valamely irodalmi korszak megértéséhez feltétlenül szükséges megvizsgálni, hogy milyen társadalmi osztályok és rétegek alkotják a nem olvasók táborát.” = JAÖTC 2018. Első kötet, 395.

⁵⁶ Az *[E sorok írója költő]* kezdetű töredékben (a maga lehangoló személyes tapasztalatai alapján) jut el arra a következtetésre, hogy „a munkásosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakkkörökkel és dalárdákkal rendelkezik, nincs költészete, nincs szépirodalma.” = JAÖTM 2018. Második kötet, 769.

⁵⁷ Egy másik, ugyancsak 1934-es töredékben – címe: *[Bevezetés, mely borsot tör]* – azt panaszolja fel, hogy „a munkásmozgalomban is szellemellenes áramlatok kerülnek fölül”, márpedig „[h]a egy osztály – a bérmunkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művésziileg kifejezni, akkor erőtlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.” = JAÖTC 2018. Második kötet, 746.

⁵⁸ JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* (1936) = „Miért fáj ma is” : *Az ismeretlen József Attila*, i. m. 434. (63:3. sor)

⁵⁹ Sokféle magyarázat született arra, hogy mi volt a moszkvai magyar emigráció indítéka, amikor *A magyar proletáriródlom platformtervezete* című állásfoglalásában fasisztának állította be József Attilát. Egyesek a költőnek a jobboldali *Előőr*sbe írt 1929-es publikációit és a *Ki a faluba* című röpiratban való közreműködését okolták érte, mások Szántó Judit exférjének, Hidas Antalnak féltékenységét. Maga a költő a moszkvai emigráció tájékozatlanságát hibáztatta a történetekért, holott – mint azt a kritikai kiadás keletkezéstörténeti jegyzetét író Sárközi Éva kiderítette – Moszkvában napra készen tudtak a magyarországi mozgalom dolgairól, a költőről is pontos ismeretekkel rendelkeztek. Az igazi ok az lehetett, hogy Kun Béla és hívei a rivális munkásmozgalmi

Egyéniség és valóság című cikkének túlbonyolított nyelvét és freudomarxista beállítottságát.⁶⁰

1933 májusában pedig végképp töréshez vezetett, hogy az *Uj Harcos* című folyóiratban publikált cikkében (*Az egységfront körül*) nyíltan bírálta a baloldal politikáját. A német szocdemeket és kommunistákat egyaránt elítéli, amiért egymással hadakoztak, mert így lett Hitler a nevető harmadik. Nemcsak a rövidlátó pártvezetőkkel elégedetlen, hanem a munkástömegek passzivitásával is. Ekkor végképp betelt a pohár, és *kitessékelték őt a kommunista mozgalomból*. Valójában ekkor már ő is eltávolodott a párttól.

Különös a helyzet a kommunista identitásával is. A moszkvaiaknak írt válaszában – melynek csak a fogalmazványai maradtak fenn – kikezdzhetetlen logikával igyekszik bebizonyítani, hogy nem jól érvelnek és nem igazán marxisták. (És persze nem ismerte a moszkvaiak helyzetét, például nem érti, hogy a szociáldemokratákat miért nevezik „szociálfasisztáknak”).⁶¹

Amikor megszakad a kapcsolata a párttal, akkor is kitart amellett, hogy *valójában ő az igazi marxista*. 1934-ben, amikor nem hívták meg a szovjet írókongresszusra, a felháborodás szülte pamfletjében ugyancsak erre hivatkozik. (Ennek szövege elveszett ugyan, de a tanúk emlékezéseiből ismerjük tartalmát.)

Az illegális kommunista párt újdonsült tagjaként korántsem volt tájékozott a marxizmusban, de rendkívüli szorgalommal vetette bele magát a klasszikusok tanulmányozásába (és hasonlóképpen járt el a pszichoanalitikus irodalom esetében is). Szakítása a párttal nem változtatott marxista beállítottságán, sőt *ekkor vált* – a merev mozgalmi kötöttségektől megszabadulva – képzett teoretikussá, *autonóm* értelmezővé. Szinte az elsők között figyelt fel Marx ifjúkori szövegeire, mindenekelőtt azokra, amelyek *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címen váltak ismertté.⁶²

csoportokra próbáltak ütést mérni Kassák Lajos és József Attila megbélyegzésével. – Vö. József Attila, [*A magyar proletárirodalom platformtervezete*] (1931) = JAÖTC 2018. Első kötet, 474–478.

⁶⁰ 1932 júniusában jelent meg a József Attila és Fejtő Ferenc által szerkesztett *Valóság* című folyóirat első és egyben utolsó száma, ebben kapott helyet a költő freudomarxista szemléletű írása, az *Egyéniség és valóság*, amely megbotránkozást keltett mozgalmi körökben, a pártapparátus megtagadta a lap terjesztését.

⁶¹ Lásd JÓZSEF Attila, [*A magyar proletárirodalom platformtervezete*] (1931) = JAÖTC 2018. Első kötet, 463. Moszkvában a „szociálfasiszta” megbélyegzés ekkor már bevett formula volt a szociáldemokraták szidalmazására.

⁶² József Attila már a *Valóság* egyik szerkesztői lábjegyzetében hivatkozik az először nem sokkal korábban (ugyancsak 1932-ben) megjelent Marx-kéziratokra, bár a címét még helytelenül írja – lásd JAÖTC 2018. Első kötet, 537. és 549. Mint arra már utaltam (a 32. jegyzetemben), a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* – és Marx és Engels más ifjúkori szövegei – jelentős szerepet kaptak József Attila kései főművében, a *Hegel–Marx–Freud*

Mintegy predesztinálva volt arra, hogy végül *ellenzéki pozíciót foglaljon el a marxizmuson belül és renegátnak számítson a bolsevik univerzumban*.⁶³ A marxi elmélet magyarázó erejének visszaszerzését a korszerű természet-tudománynak tekintett *freudizmussal* való kiegészítésétől remélte, de a kettő közül a marxizmus volt és maradt a meghatározó számára. Az sem véletlen, hogy a klasszikus mélylélektanhoz voltaképpen a *freudomarxizmuson* keresztül jutott el (erről még lesz szó).

Figyelemre méltó, hogy a kifejezetten szocialista nézőpontot képviselő, meglepően kisszámú, de a költészete legjavához tartozó versében nem (vagy csak ritkán) érzékelhetők mozgalmi súrlódásai, konfliktusai. Megfáradásait, elkedvetlenedését külön álló versei rögzítik, mint a *Reménytelenül* (1933. április 1-jén jelent meg a *Nyugatban*), amely *A város peremén* (1932?) és a *Téli éjszaka* (1932. december vagy 1933. január) közelében született ugyan, de életérzése fényévekre van azoktól.

Az is érdekes, hogy mozgalmi költészete mennyire megoszlik a különböző verseskötetei között. A *Külvárosi éj* (1932) a címadó versen kívül tartalmazza a *Munkások* (1931), a *Holt vidék* (1932) és a *Mondd, mit érlel...* (1932) címűeket. Az 1933-as versek, a *Téli éjszaka*, a *Haszon, a Bérmunkásballada* és az *Elégia a Medvetánc* kötetben (1934) jelentek meg, míg a kommunista meggyőződését összefoglaló nagy költeménye, *A város peremén* csak a *Nagyon fáj* (1936) kötetbe került bele, nem kis fejtörést okozva az irodalomtörténészeknek a keletkezése időpontját illetően.⁶⁴ (Igaz, *A város peremén* már a freudi inspirációt is érvényre juttatja a marxi mellett.)

A *Medvetánc* kötet, amely nemcsak újabb verseit tartalmazza, hanem bő válogatást ad életműve legjavából, újabb szemléleti fordulatot képvisel pályáján, és különös kontextust teremt mozgalmi lírájához. Nemcsak a *Külvárosi éj* megjelenése után írt versei vallanak a világmegváltásban bizakodó osztályharcos állásponttól való eltávolodásáról, hanem azok is, amelyek korábbiak ugyan, de

című tanulmányában (1937).

⁶³ Más kérdés, hogy 1945 után a költő rendkívüli népszerűségét a kommunista párt is igyekezett kihasználni, a pártállami kultúrpolitikának pedig föl kellett mutatnia egy reprezentatív proletárváltót, aki mintául szolgálhat az írók számára. Ezért elhallgatták vagy cáfolni próbálták azokat a tényeket, amelyek ellentmondtak e beállításnak.

⁶⁴ Csak annyi bizonyos, hogy először a kolozsvári *Korunk* 1933. júliusi-augusztusi számában jelent meg. Ezért sokáig 1933-as versnek hitték. Berda József visszaemlékezése alapján valószínűsítették, hogy egy korai változata már 1932 szeptemberében készen lehetett. Tulajdonképpen a *Külvárosi éj* című kötetben lett volna a megfelelő helyén. A *Medvetáncból* talán azért maradt ki, mert ez csak azzal a feltétellel jelenhetett meg, hogy politikailag kényes szövegek nem szerepelhetnek benne.

ekkor elégikus, rezignált hangulatúvá írta át őket (a legismertebb példa erre a *Nyár* harmadik változata). 1934-es versei (az *Anyá*, a *Mama* és az *Iszonyat*) már a kései korszak alapszólamát intonálják: a pszichoanalitikus terápia nyomán tudatosított, az emlékek mélyrétegéből felszínre hozott sérelmeket és az általuk kiváltott lelkiismeret-furdalást.

A kilencedik zászlónak a nyolcadik közelében a helye, minthogy József Attila már az illegális kommunista párt tagjaként érdeklődni kezd a pszichoanalízis iránt. Valószínűleg 1931-ben került a gyomorpanaszaival először analitikus kezelésbe (dr. Rapaport Samu az első kezelőorvosa). A terápia nyitja rá szemét a mélylélektan elméleti hátterére is.

Míg az 1932 májusában publikált írásában (*Természettudomány és marxizmus*) a marxizmus természettudományos relevanciáját védi a bel- és nőgyógyász Totis Béla egyik cikkével szemben, Totis 1931-ben megjelent könyvét már *együtt* bírálja a marxizmus és a pszichoanalízis alapján (*Az iffúság nemi problémái*).⁶⁵ Utóbbi szövegében veti fel először, hogy a freudizmus párhuzamba állítható a marxizmussal, mivel mindkettő társadalmi megoldást szorgalmaz, csak az egyik a szociális, míg a másik az egyéni létmód anomáliáit próbálja meg orvosolni: „A marxizmus az elnyomott proletáriátus felszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya.”⁶⁶

A két tan közti párhuzamnak és egyesítésük szükségességének gondolata az *Egyéniség és valóság* című cikkének (1932. június) már kiinduló feltevése. Csöppet sem meglepő, hogy a klasszikus mélylélektanhoz a *freudomarxizmuson* keresztül vezetett József Attila útja. A társadalmi problémák iránti érdeklődése magyarázza, hogy kezdetben a kétféle szemléletet elegyítő nézőpont vonzotta őt, és egyáltalán nem számolt a kétféle tanítás egymástól gyökeresen különböző és ugyanakkor egyaránt *egyetemes magyarázatot* kínáló igyekezetével.

Wilhelm Reich és freudomarxista mozgalma valójában elhajlott a hivatalos marxizmustól is, a klasszikus pszichoanalízistől is. A neurotikus *felnőtt* orgazmus-problémáiból indul ki, szemben Freud elméletével, amely a *gyermekkor*i fixációkból vezeti le a neurózis kialakulását.

⁶⁵ E cikkét végül nem publikálta.

⁶⁶ Lásd = JAÖTC 2018. Első kötet, 596. A mondat az eredetiben kurziválva.

József Attila föltehetően részt vett freudomarxista szemináriumokon, közösséget vállalt a nyilvánvalóan kisebbségi álláspont képviselőivel. Később – ahogy egyre mélyebben beleásta magát Freud szövegeibe⁶⁷ – folyamatos elmozdulás figyelhető meg írásaiban a klasszikus pszichoanalízis irányába, de még kései szövegeiben is érezteti hatását a kezdeti freudomarxista oltás.⁶⁸

A mélylélektanhoz való viszonyában még további két lényeges vonatkozásra kell felhívnom a figyelmet. Egyrészt nem átmeneti jelenségről van szó, a költő érdeklődése az elmélet iránt és szüksége a gyógyító terápiára *élete végéig kitartott*. Másrészt, ha összefügg is egymással a pszichoanalitikus teória és praxis, a költő gondolkodásában és költészetében eltérő következményekkel jártak.

A mélylélektan elmélete éppúgy ideológiaként jelent meg számára, mint a marxizmus. A proletariátus világtörténelmi küldetését középpontba állító költeménye, *A város peremén* ugyanolyan magától értetődően vonja be és mutatja alapvetőnek az ösztönöket, mint a termelési erőket. Tehát híven követi a prózai szövegeiben olvasható elgondolásait. A vers történetbölcseleti víziója az *általánosítás* igen magas fokát feltételezi.

A terápia viszont a lehető *legkonkrétabb* emlékeket hívja elő, és szembesíti őt gyermekkorával. A felnőtt szemével éli meg újra családjá nyomorát és visszamenőleg büntudatot érez hajdani csínytevéseiért is. Jól érezteti az egyszerre közelítő-távolító viszonyulását emlékeihez a *Mama* című verse (1934. október 28.).⁶⁹

A proletár létet immár *nem ideologikusan* fogja fel, mint kommunista korszakában, hanem – jobb szó híján úgy nevezném – „egzisztenciálisan”. Az

⁶⁷ Az egyetlen Freud-könyv, amelynek címét József Attila megadta, a *Totem és tabu* (1913) – ez két 1932-es írásában szerepel (*Egyéniség és valóság, Kina*). De hivatkozásai alapján valószínűsíthető, hogy még számos más Freud-szöveget is elolvasott, például a maga ösztönelméletének kialakításában (mindenekelőtt az 1936-ban írt Hatvany Bertalan-könyv bírálatában) jól felismerhető a magyarul *A halálösztön és az életösztönök* címen megjelent esszé hatása (eredeti címén: *Jenseits des Lustprinzips*, 1920).

⁶⁸ Figyelemre méltó, hogy *A művészet kérdése és a proletárság* című, töredékben maradt írásának (amely valamikor 1933 nyara és 1934 ősze között keletkezett) *Az ösztönök dialektikája* alcímű utolsó része a költő kései *ösztönelméletét* előlegezi meg. E szerint az ösztönök és az erkölcsök nem azonos szinten helyezkednek el: „Az erkölcsi, eszményi én motorikus erejét, amellyel ösztönérőt képes elfojtani, csakis ösztönérő szolgálthatja, magának az erkölcsnek, az eszménynek, semmi ereje nem lehet, ha ösztönérő nem áll mögötte. [...] Az erkölcsök, az eszmények – akár tudatosak, akár tudattalanok – is csupán fegyverei az ösztönöknek, amelyek a döntésig tehetetlen személyt arra sarkallják, hogy az egyik ösztön csoport tárgyat válassza a valóságban elérendő tárgyal.” József Attila bírálja Freudot azért, mert az „ösztönös én” és a „felettes, erkölcsi, eszményi én” összeütközéséből származtatja a neurózist, holott a küzdelem valójában az ösztönök között játszódik le. – Vö. JAÖTC 2018. Első kötet, 699–700.

⁶⁹ A *Mama* keletkezésének időpontját naprakészen ismerjük.

eredményként kapott Én-képe is *konstrukció* (amilyen az ideologikus változat is), de a felidézett események és szituációk közvetlenül átélhető tapasztalattá alakítják a proletár szó jelentését. Tulajdonképpen *ekkor éli meg tudatosan gyermekora proletár egzisztenciáját*, amit időközben igyekezett elfelejteni.⁷⁰

A tudata mélyére szorított hajdani indulatai, elfojtott érzelmei most nyomasztó teherként nehezednek lelkére. Bűnfelfogása (az akaratlan, bűntelen bűnről) része lesz egy szélesebb szemléleti átalakulásnak, fogékonyvá válik a korábban elhárított *etikai* szempont iránt. (Kommunista korszakában a társadalmi igazságtalanság elleni fellépés teljesen lefedte a morális aspektust.)⁷¹

Röviden utalnom kell az életrajzi háttér alakulására. 1928 októberében Makai Ödön Hódmezővásárhelyre költözött, ahol József Attila gyakran és szívesen tartózkodott. 1930 őszén kötötte össze életét Szántó Judittal. 1932-ben levelet írt Babitsnak, igyekezett kiengesztelni őt. 1933 júniusában részt vett a Lillafüreden megrendezett íróhéten, itt írta meg egy hirtelen fellobbant szerelem hatására az *Ódát*, Szántó Judit pedig ezt követően öngyilkossági kísérletet követett el. Együttélésük később súlyos válságba került. A költő 1934 első felében Hódmezővásárhelyen állította össze *Medvetánc* című kötetét, amely decemberben jelent meg. 1935 tavaszától Gyömrői Edítchez jár pszichoanalitikus kezelésre. Beleszeret analitikusába, és a viszonzatlan szerelem szélsőséges indulatokba és helyzetekbe kergeti.

Költészetének átalakulása

Ki kell térnem arra is, hogy költészete 1935-ben milyen jelentős változást mutat.

⁷⁰ Vágó Márta, akivel a *Szép Szó* idején József Attila újra összekerült, emlékiratában beszámol róla, hogy a költő több alkalommal beszélt neki arról, milyen sokat kapott költészete az analízistől: „Akkor is, amikor már gyűlölte [analitikusát] Gyömrőit, mindig újra elmondta, hogy a nagy verseit, hiába, neki köszönheti, illetve az analízisnek, egy-egy sorra vonatkozólag is. Például *A Dunánál* egy soráról: »S mint édesanyám, ringatott, mesélt *s mosta a város minden szennyését*«: – Ha anyám nem lett volna mosónő, ez a sor így nem juthatott volna eszembe, de hogy eszembe jutott – magyarázta – versírás közben, az már csak azért volt, mert akkor már feltámadtak a konkrét emlékek az analízisben. – Addig nem voltak konkrét emlékeid? – kérdeztem csodálkozva. – Nem, talán utáltam is sok mindenre visszagondolni, azért...” – VÁGÓ Márta, *József Attila*, sajtó alá rendezte TAKÁCS Olga, az utószót és jegyzeteket készítette FEHÉR Erzsébet, Budapest: Noran Kiadó, 2005. 299–300.

⁷¹ Jeleznék egy módszertani problémát is. A költő mélylélektanhoz való viszonyát tanulmányomban *szociálpszichológiai* fogalmak segítségével próbálom bemutatni, amit éppolyan legitim megközelítésmódnak tekintek, mint ha – mint újabban szokás – pszichoanalitikus terminológiával élnék. Az is feljogosít erre, hogy még József Attila legjelentősebb pszichoanalitikus szövege, a *Szabad-ötletek jegyzéke* is legalább annyi információt tartalmaz a költő társadalmi bonyodalmairól, mint a betegségéről.

A közvetlenül József Attila halála után írt és a *Szép Szó* emlékszámában megjelent kitűnő pályaképében Fejtő Ferenc felfigyelt arra, hogy az életműben nehéz elkülöníteni korszakokat, mert József Attila jellegzetes verstípusai ismételten visszatérnek pályája különböző szakaszaiban. Korai gesztusai visszaköszönnek utolsó korszakában is, így az anarchista-kamaszos lázadó hang a *Születésnapomra* című versében (1937) vagy az ezzel éppen ellentétes karakterű, nosztalgikus múltidézés *Az a szép, régi asszony* címűben (1936), amelyről méltán írta Németh G. Béla, hogy a *Nyugat* impresszionista poétikáját imitálja.⁷²

Csak alapos kutatással sikerült tisztázni, hogy nem egy költeményét, amely a kései korszak aurájával rendelkezik, valójában jóval korábban írta. Az *Arany* című versről Stoll Béla derítette ki, hogy nem 1937-es, mint azt Németh Andor és mások gondolták, hanem föltehetően 1929 végi.⁷³ *A csodaszarvas* esetében csak annyi bizonyos, hogy először 1933 augusztusában jelent meg, de azt nem lehet tudni, hogy a barthás-népi orientációval való leszámolás ihlette 1930-ban vagy a rövid, átmeneti jobboldali tájékozódás lezárásaként született 1933-ban.

A pszichoanalitikus kezelés azonban radikálisan átrendezte költészetét. Igaz, a nagy mozgalmi versek árnyékában is születtek a gyermekkor gyötrelmes emlékeiről hírt adó versek (*Egy kisgyerek sír*, 1933, *Iszonyat*, 1934) és a múlt ismeretlen, sötét erőit általánosító tanúságtétel (*Számvetés*, 1934). De 1935-ben szinte kizárólagossá válik (átmenetileg) az a többnyire szonett formájú verstípus, amelyben a terápia következményeként *a tudattalanból felszínre hozott bűnösség* gondolata kerül középpontba.

A költő számára is váratlan fordulat ez. „Az a különös dolog történt, azaz történik velem – írja Babits Mihálynak –, hogy a saját szemem láttára átalakulok, s ennek az átalakulásnak a valódiságát még alig tudom megfogni. Így nem is igen írtam, inkább csak »fogásom« ellenőrzése végett próbálkoztam, mint a gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje.”⁷⁴

⁷² Vö. NÉMETH G. Béla, *Az imitációs versalkotás egy példája: Az a szép, régi asszony* (1981) = *Uő, Hét kísérlet a kései József Attiláról*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1982. 242.

⁷³ Nemcsak a kézirat vizsgálata, hanem a motívumok más versekben való előfordulása alapján is – lásd STOLL Béla, *József Attila „Arany” című versének keletkezési ideje*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK 1980. 5-6. sz. 700–701.

⁷⁴ József Attila levele Babits Mihálynak, 1935. augusztus 18., in József Attila, *Levelezése*, i. m. 426. A levélhez József Attila a *Mint gyermek* és *A bűn* című verseit mellékelte, amelyek megjelentek a *Nyugat* 1935. szeptemberi

Korábban is írt szonetteket (sőt szonettkoszorút is), és azok között is feltűnően sok a pillanatkép (például *Éhség*, Perc, mindkettő 1922). De míg azok külső nézőpontból rögzítenek jellegzetes élethelyzeteket és a látványelem dominál bennük, addig az 1935-ös szonettek kizárólag reflexiókból építkező, vallomásos állapotrajzok, amelyekben a tépelődő, nyugtalan és bizonytalan Énnek nincsenek elfogadható válaszai önmaga számára sem.

A szöveg előrehaladását a felismerés és értetlenség váltakozása biztosítja: „Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség / barlangja szívem. [...] Most már tudom. E rebbenő igazság / nagy fényében az eredendő gazság / szivemben, mint ravatal, feketül. / S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam: / bár lennétek ily bűnösök mindnyájan, / hogy ne maradjak egész egyedül.” (*Én nem tudtam*), vagy „Világot hamvasztottam el szivemben / és nincs jó szó, mely megrikasson engem, / kuporogva csak várom a csodát, / hogy jöjjön el már az, ki megbocsát / és meg is mondja szépen, micsodát / bocsát meg nékem e farkasveremben!” (*Mint gyermek*).⁷⁵

Nemcsak a közös szonettforma teremti meg az 1935-ös versek összetartozását, hanem a beszédhelyzetük és a középpontban álló egzisztenciális szorongás ismétlődése is. A szonettforma még csak nem is kötelező, hiszen közéjük sorolható *A bűn* című verse is (1935), melyet Arthur Koestler találóan nevezett el „freudi népdal”-nak.⁷⁶ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a pszichoanalitikus ihletettség uralkodóvá válása mintegy *önálló pályaszakasszá* avatja az 1935-ös időszakot.⁷⁷

S minthogy ekkor ez az életérzés válik költeményeinek alapjává, József Attila méltán írta Halász Gábornak küldött (gyakran idézett és szerintem félreértett) levelében, hogy a proletárságot is „formának” látja.⁷⁸ De azt már a költő utólagos öngazolásának, *kommunista múltja eltávolításának* tartom, hogy

számában.

⁷⁵ Ha „képszerűen” próbálnánk meg ábrázolni az egyes versek kapcsolatát egymással, a korai szonettek – minthogy a látvány rögzítése lezárul bennük – *elkülönülnek* és pontszerűen állnak egymás mellett, míg a kései költemények „összeérnek” egymásba, mintegy „folytatják” egymást, annyira, hogy akár *ciklust* is össze lehetne állítani belőlük.

⁷⁶ Vö. KOESTLER, Arthur, *A láthatatlan írás*, ford. MAKOVECZ Benjámin, Budapest: Osiris Kiadó, 1997. 199.

⁷⁷ Itt egy korábbi tanulmányom gondolatmenetét követem. – Vö. VERES András, *A kései korszak verstípusairól*, MAGYAR TUDOMÁNY, 2005. 11. sz. 1415–1430.

⁷⁸ József Attila Halász Gábornak, [1935. áprilisa után] = József Attila, *Levelezése*, i. m. 422. A levélnek csak az a részlete ismeretes, amelyet Halász Gábor közzé tett. Szerintem az a félreértés, hogy úgy értelmezik József Attila szavait, mintha *érvényesek lennének egész mozgalmi lírájára*.

ekkori alkotásmódját *viSSZamenőleg rávetíti munkásmozgalmi lírájára*, és a külvárosi táj sivárságát egyoldalúan önmaga komor lélekállapotára vezeti vissza.⁷⁹ Valójában egészen más léthelyzetbe került 1935-ben, mint amilyenben 1932-ben vagy 1933-ban volt.⁸⁰

Csalódása a kommunista mozgalomban megrendíti elméleti biztonságát is. Az *Elégia* (1933) legjellemzőbb, történetbölcseleti háttérű ellentéte („Az egész emberi / világ itt készül. Itt minden csupa rom.”) még azt jelzi, hogy a kopár vidék (amely ugyanakkor „áldott anyaföld” is) mintegy kihívja maga ellen a sorsot: megérett rá, hogy megváltozzon, illetve megváltoztassák.

József Attila szocialista tájköltészetében a felszín sivárságát – ha más nem, hát – a nézőpont struktúraszervező biztonsága-biztonságigénye ellensúlyozza. A népdalok parallelizmusán is nevelkedett költő rendkívül nagy gondot fordított a kompozícióra, talán a *Téli éjszaka* (1933) lehet rá a legjellemzőbb példa, ahol előbb teljesen kiüresíti, lecsupaszítja, majd újraépíti és benépesíti a teret.⁸¹ Valamennyi jelentős verse *összegez*ő hatásra törekszik, és nemcsak a tájlírájáról mondható ez el, hanem az *Ódáról* (1933), e korszakának egyetlen szerelmes költeményéről is.⁸²

Szemléleti fordulatát legélesebben az 1933 végén, 1934 elején írt *Eszmélet* című verse (illetve versciklusa) reprezentálja, amely paradox módon *egyszerre* összegez^ő szándékú és ugyanakkor az összegezés lehetetlenségét bizonyító mű. Középpontjában *a rend és a rendezettség problematikussága*,

⁷⁹ A levélrészlet teljes szövege: „... Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékomból, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jóljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt, csak önnön sivársági érzésemnek formákba állása érdekel. Ezért – sajnos – a baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet – ők tartalomnak látják – s félig-meddig maga is – azt, amit én a rokonalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként vetek papírra.” – Lásd i. h.

⁸⁰ Figyelemre méltó, hogy míg a munkásmozgalmi lírája egy részében (például a *Munkások* című verse esetében) József Attila hangsúlyozottan metaforikusan próbálja oldani a tézisszerű mondanivalót, addig az 1935-ös szonettek reflexiózuhatagában minimalizálja a szóképeket.

⁸¹ A verszárlat érdekessége, hogy a nézőpontot ambivalensnek mutatja: „Hol a homályból előhajol / egy rozsdalevelű fa, / mérem a téli éjszakát. / Mint birtokát / a tulajdonosa.” A „birtokviszony” értelmezhető úgy is, hogy a *nincstelenség* birtokosa, de úgy is – az áttekintés-átlátás képessége és biztonsága révén – mint *szellemi* tulajdonosa (vagy szocialista szemszögből: *érdemi* tulajdonosa).

⁸² Az *Óda* magas hőfokú, indulati kitörésektől nem mentes, rábeszélő gesztusa természetesen fényévekre van a *Külvárosi éj* vagy a *Téli éjszaka* Énjének szenttelen, megfigyelő beállítottságától. A reflexió nemcsak dominál benne, hanem teljesen önállósul a látványelemektől. Ahhoz képest, hogy a *Téli éjszaka* és az *Elégia* komor, kihűlt tájainak létezése valamiképp az egész emberi történelem felelősségét veti fel, nem található bennük olyan, az *Óda* jól ismert soraihoz hasonló elvont, bölcseleti jellegű állítás, mint „A lét dadog, / csak a törvény a tiszta beszéd”. Igaz, e szövegrész igencsak váratlanul bukkan elő, jelentését korántsem könnyű megfajteni.

illetve (a szöveg utolsó harmadában) *a helyes magatartás megtalálásának dilemmája* áll. Különösen nagy hangsúllyal szerepel benne a *determinizmus* értelmezésének összetettsége, bizonytalansága.

A negyedik versszak egy totális, de meglepően ingatag determinációt feltételez a világban, ugyanis olyan „vasrendet” vetít elénk, amely valójában *rendezetlen* („Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ”). A totális determináció annyira labilnak bizonyul, hogy a szakasz utolsó sorában az derül ki róla, nincs jövője („Ami van, széthull darabokra”).

A hetedik versszak pedig úgy szól a törvény és a véletlen kapcsolatáról, hogy személyes tapasztalatként mondja ki: a törvény nem képes tartósan úrrá lenni a véletlenen.⁸³ Míg a hetedik szakaszban a *kiszámíthatatlanság* képzelet társul a véletlenhez, addig a hatodikban és a nyolcadikban a *szabadságé* – ez pedig nem akármilyen ambivalenciát jelez. De az *Eszmélet* egészéről is megállapítható, hogy – jóllehet kifogástalan logikai struktúrával rendelkezik – mivel állításait folyamatosan érvényteleníti, valójában az elbizonytalanítás (és az eldönthetlenség) retorikája uralja.⁸⁴ Az 1935-ös szonetteknek nincs is jól látható struktúrájuk, a reflexiók szinte a semmibe futnak.

1936-tól viszont színesebbé, változatosabbá válik az összkép. A freudista vonulatot folytató *számadás-költemények* mellett megjelennek a *menekülési kísérleteknek* hangot adó,⁸⁵ valamint a munkásmozgalmi lírára emlékeztető *közéleti* témájú versei is. A költő struktúraépítő képessége nem csökken, asszociációs köre viszont jelentősen bővül.

Utolsó versei távol állnak szerkezetileg az *Eszmélet* vagy akár az *Óda* polifóniájától, *egyetlen szólamuk van*, amely kizárólag a tragikus irónia vagy a tragikus elégia hangnemét engedi meg. A vers Én-je szembenéz szerepei ellehetetlenülésével, a pusztulás elkerülhetetlenségével, és a közeli halál perspektívájából elhibázottnak látja életét.

⁸³ Figyelemre méltó párhuzam, hogy az ugyanekkor keletkezett, töredékben maradt fejtegetésében (*A művészet kérdése és a proletárság* című írásában) az ortodox marxizmus szigorúan oksági felfogásával szemben a tudományfilozófus Émile Boutroux-ra hivatkozik (egyebek között Bergson és Durkheim mesterére), aki kétségbe vonta a determinizmus pozitívista módon elgondolt egyetemes érvényességét. A vers és az eszme-futtatás átmeneti pozícióját jelzi, hogy József Attila ekkor még ambivalens álláspontot foglal el. Később, a *Hegel–Marx–Freud* egyik nyersfogalmazványában már bírálja Marxot a véletlen lebecsüléséért.

⁸⁴ Lásd bővebben *Az Eszmélet szerkezetéről* című tanulmányomat a kötetben.

⁸⁵ Ezek közül a legismertebbek a Flóra-szerelem ihlette versek, de a viszonzatlan Gyömrői Edit-féle szerelem által kiváltott, átkozódásba forduló verseit is a menekülésvágyának megghiúsulása inspirálta. (Más kérdés, hogy a Flórához fűződő érzései is viszonzatlanok maradtak.)

Németh G. Béla, aki az 1960-as évek derekán hívta fel a figyelmet nagy hatású tanulmányaiban az utolsó versek megkülönböztetett jelentőségére, úgy gondolta, hogy a számvetés gesztusa épp olyan kíméletlen, mint az a sorsképlet, amit ennek eredményeként kap. Úgy vélte, hogy ezek a versek kizárnak minden érzelmességet és mentesek az életrajzi utalásoktól.⁸⁶

Én nem hiszem, hogy hiányozna belőlük akár az egyik, akár a másik. Bár a teljes életcsőd sorsmodellként való felmutatása eleve általánosít, azaz *elvonatkoztat*, de a személyes érintettség annyira erős ezekben a versekben, hogy az olvasó óhatatlanul *fölépíti* magában a megnyilatkozó személyiséget. Némelyik esetben tetten érhető az *önsajnálát* jelenléte is. A kétségtelenül domináló irónia és önirónia többször is átvált fájdalmas-panaszos hangba, mint például a *Talán eltűnök hirtelen...* kezdetű költeményben: „Bánat szedi szét eszemet, / ha megtudom, mire jutottam”; „és most könnyezve hallgatom, / a száraz ágak hogy zörögnek”.

Zászlólevonás

A mozgalomból kikerülve József Attila átmenetileg légüres térbe került. Bár a kommunista párt már 1933-ban kizárta őt, de csendben tette, ő pedig hallgatólagosan tudomásul vette. Ám azt, hogy 1934 nyarán nem kap meghívást a Szovjetunióba, úgy éli meg, mint kizárásának közszemlére tételét. Sérelmét ekképpen írja meg Veres Péternek: „Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsoábérenc renegát vagyok. De költő. Ők viszont nem burzsoábérencék és nem költők. De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem – amint látja – én is megkülönböztetem magamat tőlük.”⁸⁷

Új szövetségeseket próbál találni, ami elvi engedményekkel is jár. A szociáldemokrata Mónus Illésnek sikerül őt megnyernie a *Szocializmus* folyóirat köre számára, és József Attila néhány írásában átveszi a Szovjetunió fölött gyakorolt szociáldemokrata kritikát, *A szocializmus bölcselete* című cikkében pedig magáévá teszi evolucionista determinizmusukat is. De közeledése a szociáldemokratákhoz nem fordult át szoros és tartós kapcsolatba.

Meghökkenítő, bár magyarázható fejlemény, hogy 1935-ben – az egzisztenciális ellehetetlenülését panaszoló versével egy időben – megnő József

⁸⁶ Lásd NÉMETH G. Béla, *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, i. m., kivált *Az önmegszólító verstípusról* (1966) és *a Még, már, most: József Attila egy kései verstípusáról* (1969) című tanulmányokat.

⁸⁷ József Attila Veres Péternek, 1934. szeptember 24. = József Attila, *Levelezése*, i. m. 412.

Attila harci kedve, szinte egymásra torlódnak publicisztikái és lapalapítási tervei. Az Új Szellemi Front néven fellépő, Gömbös Gyulával szövetkezni próbáló népi írók ellen azonnal felemeli szavát, és a vele azonos nézetet valló Ignótus Pállal szövetkezik, ami végül a kettejük által szerkesztett baloldali folyóirat, a *Szép Szó* megalapításához vezet.

Közeledése a szociáldemokratákhoz logikus lépés volt a kommunista párttal való szakítás után. Kevésbé látszik érthetőnek a nagypolgári, liberális Magyar Cobden Szövetség középosztály-ankétján való szereplése.⁸⁸ Csakhogy fölöttébb jelentős volt a vita tétje, és József Attila *felekezeten kívüli marxistaként* szólott hozzá, próbálta meg értelmezni *a munkásmozgalom által figyelembe nem vett* középosztályt, amely aztán azzal vétette észre magát, hogy uralomra segítette a fasizmusokat.

Ekkori publicisztikája szándékosan kihívó és szinte tervszerű sorrendet mutat. A vele baráti viszonyt ápoló Kosztolányi Dezső költészetéről szóló írásával nyilvánosan demonstrálja a hangsúlyozottan polgári költő iránti megértését és nagyrabecsülését. Ezt követően pedig olyan könyvről ír recenziót, amely a reformista Hendrik de Man különutas szocialista irányát propagálja (*Új szocializmust! Hort Dezső könyve*). Valószínűleg ez a könyv szolgált mintául számára, amikor utolsó jelentős, sajnos töredékben maradt tanulmányának (*Hegel – Marx – Freud*) megírásába fogott. Ebben fogalmazza meg a legradikálisabb Marx-kritikáját, és egyúttal kiutat próbál találni Európa és a marxizmus válságából.

Valamennyi írásában jelzi és képviseli a maga *vállaltan marxista orientációját*. Ahhoz képest, hogy átmenetileg magára maradt, magabiztosan nyilatkozik, kitartóan megy a saját feje után. Talán leginkább ekkori attitűdje csábíthatja az értelmezőket arra, hogy „szabadon lebegő” értelmiségiként számoljanak vele.

A költő által már korábban, a mozgalomban is képviselt összefogás igénye, a nácizmus és a többi diktatúra ellenében megvalósítandó *népfrontpolitika* szükségessége felmerült a Cobden-vita során is. Később ennek jegyében került sor a *Szép Szó* megalapítására, ezt tükrözi a lap szerkesztőinek és szerzőinek összetétele.

⁸⁸ Föltehetően Ignótus Pál volt a közvetítő, maga Ignótus is részt vett a vitában, később pedig Fejtő Ferenc is megírta véleményét a *Népszavában*. Tehát a *Szép Szó* még csak formálódó társaságának legfőbb szereplői érdekeltnek tudták magukat a középosztály-probléma megítélésében.

Egy interjú során, amikor arról faggatták József Attilát, hogy miképp működhet együtt a más világnézetű Ignótus Pállal, válaszképpen éppen őt idézte: „Azon, hogy polgári baloldali legyek-e, szocialista, kommunista vagy akár anarchista, gondolkozhatom. De azon, hogy baloldali legyek-e, pillanatig sem.”⁸⁹

Az összefogás csaknem mindig közös ellenfelet feltételez. A *Szép Szó* azzal a szándékkal indult, hogy a nemzedék népi szárnyát képviselő *Válasz* ellenlapja legyen. Az első szám 1936 februárjában jelent meg.

Tehát a tizedik zászló József Attilának a *Szép Szó* köréhez való tartozását jelöli. A lap törzsgárdájában megértő és – ami számára legalább annyira fontos – az ő költészetét jelentősnek elismerő társakra talált.⁹⁰

1936-ban a lap előfizetési felhívásában, melyet együtt írtak Ignótus Pállal, leszögezik, hogy a munkásosztály nem töltötte be történelmi küldetését, nem váltotta meg az emberiséget, amely éppen a teljes *széthullás* állapotában van: „Korunk emberisége – olvashatjuk a felhívás szövegében – a skizofrénia kórképét mutatja. »Nemzeti öntudat«, »osztályöntudat«, »faji öntudat« önállósították magukat és *szét akarják tépni az emberiséget*, melyet saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban egybekötnek, mint valaha.”⁹¹

A *Szép Szó* programszerűen *kívánt fellépni a nemzeti, a faji és az osztályok szerinti kirekesztés ellen*. Összebékítenének mindenkit, az „emberi egység” helyreállítása érdekében.

A költőtől származik a lap címe, melynek jelentését a méltán híres *Szerkesztői üzenetében* magyarázza meg. Legjelentősebb kései közéleti verseit is a lap megrendelésére írja. Közülük a legkorábbi, *A Dunánál* voltaképpen az előfizetési felhívás programját emeli költészetté.

Az Európa-szerte elszaporodó diktatúrák és a háborús fenyegetés szorításában egyaránt békét ajánl a honszerzés és az osztályharc nyerteseinek és veszteseinek: „A világ vagyok – minden, ami volt, van: / a sok nemzetség, mely

⁸⁹ MOLNÁR Tibor, *Beszélgetés a magyar Panait Istratival*, BRASSÓI LAPOK, 1936. július 5. = *Kortársak József Attiláról I. (1922–1937)*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rendezte TVERDOTA György (a továbbiakban: KJA1 1987), Új Magyar Múzeum, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987. 420.

⁹⁰ Vágó Márta emlékezése szerint „[n]agy dicséreteket sohasem kapott verseiért Attila a fiúktól. Magától értetődőnek találták, hogy csak egészen kiválót írhat, és ha kissé gyengébb dolgot hozott, felháborodtak.” – Vágó Márta, i. m. 312.

⁹¹ JÓZSEF Attila, *[T. C.!]* [A *Szép Szó* előfizetési felhívása] = JAÖTC 2018, Második kötet, 1000. (Kiemelés tőlem – V. A.)

egyemásra tör. / A honfoglalók győznek velem holtan / s a meghódoltak kínja meggyötör. / Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa – / török, tatár, tót, román kavarg / e szívben, mely e multnak már adósa / szelíd jövővel – mai magyarok!” Werbőczy és Dózsa mehökkentő összebékítésével az osztályellentéteket is felszámolná.

1936 telén József Attila új pszichoanalitikust keres, végül Bak Róbert veszi át kezelését. 1936 karácsonya előtt jelenik meg utolsó verseskönyve, a *Nagyon fáj*. Vágó Márta is, Cserépfalvi Imre is beszámol róla, hogy mennyire megviselte a költőt a kötet iránt mutatkozó érthetetlen érdektelenség. Hasonlóképp személyes kudarcként élte meg, amikor 1937. január 14-én, a *Szép Szó* által szervezett esten rendőri betiltás miatt nem olvashatta fel a Thomas Mannt üdvözlő ódáját.

Februárban meghal a sógora és volt gyámja, Makai Ödön, akinek temetésére – nővérei könyörgése ellenére – nem hajlandó elmenni. Ekkor ismerkedik meg utolsó szerelmi ciklusának ihletőjével, Kozmutza Flórával. Július második felében éri az utóbb végzetesnek bizonyuló idegösszeomlása. Szanatóriumi kezelésre szorul, amit barátai igyekeznek eltitkolni. A *Szép Szó* októberi csehszlovákiai körútján nem tud részt venni. Novemberben elhagyja a Siesta szanatóriumot, nővérei ápolják Balatonszárszón.

Betegségének elhatalmasodása, kiegyensúlyozatlan lélekállapota, gyakori indulatkitörései miatt barátai állandó aggodalomban élnek. Szerkesztői feladatait is egyre kevésbé tudja ellátni. Vágó Márta, aki a *Szép Szó* adminisztratív teendőit végzi, megdöbbenő esetekről is beszámol:

„Egy kedd délután nem tudtam átmenni a kiadóhivatalba, influenzás voltam és feküdtem. [...] Attila lázadozva beszélt arról, hogy a baloldalon nem becsülik semmire, nem fizetik meg, minek maradjon köztük egészen hiába? Elmegy egy jobboldali laphoz. Nem tudom már, milyen aktuális okból dühöngött.”⁹²

„A legközelebbi pénteken nem jött el hozzám. A fiúk kétségbe voltak esve. Még az a gondolat is fölmerült, hogy hűtlen lesz, talán »átmegy jobbra?«”⁹³

Lehetett alapja annak, amit Kodolányi János írt kettejük utolsó, „kísérteties” találkozásáról, amikor a költő hozzá és a *Válaszhoz* – azaz a konkurenciához – fordult segítségért.⁹⁴ A *Válasz* persze abban volt érdekelt, hogy leválassza őt a

⁹² Vágó Márta, i. m. 287.

⁹³ Uo. 337.

⁹⁴ KODOLÁNYI János, *József Attiláról*, MAGYAR ÉLET, 1938. szeptember = KJA2 1987 (1938–1941), 1182.

Szép Szóról. Kodolányi pontos képet ad arról, hogy József Attila „[ö]nbizalma, hite, a jövőben való reménye föllángolt, amikor a *Szép Szó* című folyóirat megindult s ő egyik szerkesztője lett. Most hát végképp a múltba merültek a világforradalmi »líra« különítményesei és Attila a »szociális kapitalizmus«, az »újhumanizmus« szóvivőjéhez tartozott. Itt is megőrizte makacs különállását, itt is radikális szocialista maradt, de természetesen, egyre fájdalmasabban kezdte érezni magyarságát is. Barátai között teljes szabadságot élvezett, mégsem tudott egészen odatartozni.”⁹⁵

A pálya végéhez érve megkísérlem tisztázni József Attila gyakori és gyors irányváltásainak lehetséges okait. Hihetetlenül mozgalmas életút az övé, hirtelen fordulatok, kitárulkozások és bezárulások sorozata; a megtapasztalás és a próbatétel szinte kényszeres szomja hajtotta. Nem csoda, hogy váratlan fordulataival a hozzá közel állókat is zavarba hozta.

Féja Géza, aki cikkek sorában állt ki József Attila mellett (amikor mindketten az *Előörshöz* tartoztak), és 1930 augusztusában mint „igazán nem osztálypoétát” védte meg a Babits-konfliktust követően, méltán háborodott fel néhány hónappal később, amikor kézhez kapta a vélekedésére ugyancsak rácáfoló *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötetet, s nevezte a verseit osztályharcossá átíró József Attilát „szélkakas-költő”-nek.⁹⁶ (Később viszont – a *Medvetánc* megjelenésekor – elégtétellel nyugtázta az ellentétes irányú változást.⁹⁷)

Nagy Lajos pedig, a költő közeli barátja, akivel a szovjet meghívás elmaradása miatt összekülönbözött (Nagy Lajost ugyanis meghívták), *Budapest nagykávéház* című satirikus regényében (1936) József Attiláról mintázta Gerlei nevű szereplőjét, aki egyszer liberális, másszor szélsőjobboldali, végül demokratikus lapok alapításában segédkezik, és verseit minden alkalommal átírja az új célnak megfelelően.⁹⁸

Valóban „szélkakas” lett volna? Elhárítható-e az elvtelenség gyanúja? A feleletet előbb általános szinten próbálom megadni.

József Attila nemzedéke gyermekfejjel élte meg a világháborút, amelynek

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ FÉJA Géza, *Osztályköltészet?*, ELŐÖRS, 1930. augusztus 30. = KJA1 1987, 194–195, illetve Uő, *Szélkakas-költők*, ELŐÖRS, 1931. május 10. = Uo. 208–211.

⁹⁷ Vö. FÉJA Géza, *Medvetánc*, MAGYAR ÍRÁS, 1935. március = KJA1 1987, 364–367.

⁹⁸ NAGY Lajos, *Budapest Nagykováház* (részlet) = KJA1 1987, 434–441.

nemcsak Európa embertömegei estek áldozatul, hanem a 19. század büszke, optimista eszméi is, a megingathatatlanak vélt hit a haladásban és az emberi szabadságban. E nemzedék bizonytalanul, nagyfokú *eszmei deficit* mellett kezdett eszmélkedni.

Kosztolányi Dezső *Ezerkilencszázharminchárom* című novellájában, amelynek Jancsi János nevű hőse József Attila alteregója, a „háború utáni nemzedék” tagjait úgy mutatja be, mint „akik feleslegessé vált életükkel fizetnek hadisarcot azért a véres dáridóért, melyet annakidején tudtuk és beleegyezésük nélkül rendezett egy másik korosztály. A számlát – végzetes tévedésből – nekik nyújtották át. Ezek a fiatalemberek nem csalódtak. Csalódni csak az tud, aki valaha hitt. Nekik erre nem engedtek időt. Első elemis korukban az utcasárban heverő újságokból betűzgették ki, hogy az emberek puskatussal verik egymást agyon s a betegekre rágyújtják a kórházat. Őnekik nem volt miből kiábrándulniuk.”⁹⁹

Jancsi Jánost így jellemzi Kosztolányi: „Rövid életének hosszú éveit azzal töltötte el, hogy várakozott. Várt arra, hogy a nap feljöjjön, aztán arra várt, hogy a nap lenyugodjék. De hogy miért várt arra, vagy erre, azt maga se tudta volna megmagyarázni.”¹⁰⁰ Igen érdekes, hogy Móricz Zsigmond is – aki József Attila személyes vallomása nyomán idézte fel a róla írt nekrológjában a költő gyermekkori emlékeit – hasonlóképp *a cél nélküli várakozást* emeli ki a költő legfőbb vonásaként: „Hát ő elment a boltjába, háború volt, sokan voltak. Ő szerényen várt. Már akkor tudta, hogy neki a sorsa a várás. Sorra várni. Akkor ő esetleg kaphat.”¹⁰¹

A nagyfokú céltalanság-tudat nemcsak a céltévesztésnek lehet melegágya, hanem a tartós elköteleződéstől való ódzkodásnak is. József Attila messzemenően tisztában volt azzal, hogy *a társadalmi üresség* érzése milyen nagy veszélyekkel járhat, a fasizmus térhódítását is részben ezzel magyarázta.¹⁰²

⁹⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ezerkilencszázharminchárom*, PESTI HÍRLAP VASÁRNAPJA, 1933. szeptember 10. = KJA1 1987, 317. Később *Barkohba* lett a novella címe.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj. : Az egyetlen teher: az Élet. : József Attila emlékeztet magamra*, SZÉP SZÓ, 1938. január–február = KJA2 1987 (1938–1941), 959.

¹⁰² Éppen a Kosztolányi-recenzió *Ének a semmiről* című változatában írja: „E korban ugyan a szociális törekvések mellett benne lappang a társadalmi üresség érzése is és éppen ezt az érzést igyekeznek magukban sokan a fasizmussal, hitlerizmussal elfojtani.” – Lásd JÓZSEF Attila, *Ének a semmiről* (1935) = JAÖTC 2018, Második kötet, 928.

Bár a Kosztolányi költészetéről írt recenziójában méltányolja, hogy költőtársa szembe mer nézni a társadalmi ürességgel, de ezt önmagában elégtelennek tartja, és hozzáteszi: „A nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható”.¹⁰³ Tehát nem arról van szó, hogy az elvek nélkülözhetők lennének, hanem arról, hogy nem tudhatjuk, melyik eszme váltja be a hozzáfűzött reményeket.

A háború után indult nemzedék legjobbjai nem kerülhették el, hogy végigkóstolják a kor valamennyi szellemi és mozgalmi kínálatát. *Folyamatos ingamozgásukat az útkeresésük során szerzett csalódásaik magyarázzák.* Talán elegendő Illyés Gyula példájára hivatkoznom, aki párizsi emigrációval, baloldali és avantgárd indulással a háta mögött tért meg az újnépies-újrealista költészethez; a Bartha Miklós Társaságban hol a baloldali, hol pedig a jobboldali szárnyhoz csatlakozott; és miközben Babits előzékeny támogatását élvezve szerkesztője lett a *Nyugatnak* (majd a *Nyugat* örökébe lépő *Magyar Csillagnak*), egyik kezdeményezője és szervezője a népi írók mozgalmanak, és a *Válasz* szerkesztésében is szerepet vállalt.

De míg József Attila kedvét lelte a látványos ütközésekben és nem riadt vissza attól, hogy felégyen maga mögött hidakat, addig Illyés Gyula nem ritkán a karakteréhez közelebb álló közvetítő-egyeztető misszióknak igyekezett megfelelni. Habitusbeli különbségük sejteti, hogy milyen személyes tulajdonságai magyarázzák József Attila útkeresésének a nemzedéktársaihoz képest is meglepően sok fordulatát.

Elméleti írásai alapján persze tudni lehet, hogy gondolkodásának voltak állandó, stabil elemei is. „Ilyen elemi igénye volt – állapítja meg Tverdota György – az élet kontingens, esetleges, változó nyüzsgését, a jelenségek véletlenszerű alakulását visszavezetni biztos, mozdíthatatlan, szilárd alapelvekre.”¹⁰⁴ De éppen az abszolútra törekvő belső parancsa, a feltétlen igazságot kereső szenvedélye gátolta meg sokáig abban, hogy tartósan le tudjon horgonyozni egy-egy koncepció mellett. Kiváló logikai képességekkel rendelkezett, de némelykor ez is ellene fordult, amikor túlságosan komolyan vette a logikai összefüggések bizonyító erejét.

Igaz, jó oldala is volt annak, hogy könnyen és gyorsan tudott túllépni a hibásnak, tévesnek vagy elégtelennek vélt állásponton, ami jelentős mértékben

¹⁰³ JÓZSEF Attila, *Kosztolányi Dezső* (1935) = Uo. 918.

¹⁰⁴ TVERDOTA György, *József Attila gondolkodástörténete 1930–1937* = JAÖTC 2018, Első kötet, 27.

növelte nyitottságát. És az is igaz, hogy végül meg tudott állapotodni a marxizmus és pszichoanalízis, illetve a kettő kombinációján alapuló elképzelése mellett.

Lételeme volt a vita, a bizonyosság mindenáron való keresése és képviselése.¹⁰⁵ Ez nemcsak a mozgalomban vált ártalmára, hanem a kávéházi és baráti eszmecsereken is. Pengeélű, de sokszor a részletekbe tévedő érvelésmódját vitapartnerei körbeforgónak vagy egyenesen értelmetlennek hitték. Vas Istvánt idézem, de más kortársait is lehetne: „[M]agyarázatra szorul, mi idegesítőt találtam én József Attilában [...] Például a vitázó kedvét. Az én tapasztalatom szerint társaságban két dolog tudta felvillanyozni: a kötözködéssel határos viták meg a játék.”¹⁰⁶

Gyarmati Fanni naplójának lapjain is sokszor bukkan fel a költő fölöslegesen vitatkozó alakja (holott Fanni igen nagyra tartja őt). „Attila folyton beszél, sokszor összefüggéstelenül – olvasható az 1935. március 13-i bejegyzésben –, [...] Judit nagyon okos és helyes volt, és olyan anyás az Attilával szemben. Attila is helyes, csak állandóan kell vitatkoznia, ha nincsenek is vitatható problémák. Hisztérikus kicsit, de megengedheti magának. Nincs még egy olyan figura, mint ő a mostani magyar irodalomban.”¹⁰⁷

Politikai elköteleződéseiben is találunk stabil elemeket. Talán Ignó Pál jellemezte legtalálósabban:

„József Attila mindig *ellenzéki* volt a szó legszorosabb értelmében; mindig *baloldali* volt, még az *Előőrs* kiruccanást is beleértve, s mindig *szocialista*, tágabb értelemben. Ezen a kereten belül azonban többször változott [...] Kezdte volt mint a bolsevizmussal rokonszenvező forradalmi szocialista, szigorúbb pártpolitikai követelések és, tudtommal, pártpolitikai viaskodások nélkül. Azután csuszamlott jobbra-balra-szélsőbalra, bölcséleti és zsurnalisztikai lejtőkön, világszövetkezeti álmoképből anarchoszindikalizmusba, intuicionizmusból fenomenológiába,

¹⁰⁵ Tverdota György ezt úgy értelmezi, hogy „intenzív, élénk és folytonos párbeszédet folytatott kortársaival. A beszélgetőtársakra e dialógusok olyan mély benyomást gyakoroltak, hogy sok mindent megőriztek az utókor számára, amire a költő értekező prózájában csak utalás történt [...] József Attila gondolkodói alkatát tehát csak akkor jellemezhetjük megfelelőképpen, ha költészetének gondolati mozzanatait is e párbeszéd kereteibe helyezve értelmezzük...” TVERDOTA György, *Párbeszéd a korrallal: József Attila gondolkodói alkatát*, LITERATURA, 1985. 1-2. sz. = Uő, *Ihlet és eszmélet: József Attila, a teremtő gondolkodás költője*, Budapest: Gondolat Kiadó, 1987. 11.

¹⁰⁶ VAS István, *Nehéz szerelem*, Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1972. 783.

¹⁰⁷ RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni, *Napló 1935–1946*, sajtó alá rendezte FERENCZ Győző, NAGY Zsejke, Budapest: Jaffa Kiadó, 2014. I. kötet, 22. Bővebben írok erről a *József Attila alakja és megítélése Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójában* című tanulmányomban, lásd e kötetben.

végletes kollektívizmusból végletes individualizmusba és a kettőnek különféle elegyes változataiba.”¹⁰⁸

Kortársai, sőt barátai is hajlottak rá, hogy lebecsüljék, kiforratlannak és szélsőségesnek tekintsek politikai állásfoglalásait. Nem kétséges, hogy voltak tévedései, erőltetett absztrakciói és asszociációi, de gyakorlati politikai kérdésekben a legtöbbször neki volt igaza.

A marxizmusban éppen az vonzotta leginkább, hogy *gyakorlati útmutatást* ad a munkásmozgalom számára. József Attilát kezdetben nem elméleti megfontolások vezették. Az 1929-es gazdasági világválság igazolni látszott Marx jövendölését, katasztrófa-elméletét. Amikor a költő az illegális kommunista párthoz csatlakozott, a történelmi igazságszolgáltatást és haladást előmozdító folyamat részesének tudta magát. Nagyon komolyan vette, hogy a szocialista mozgalomnak egyszerre kötelessége és kiváltsága az emberiség ügyének képviselése. Ezért nem rendítették meg az apró-cseprő mozgalmi konfliktusai. Ami igazán kikezdte hitét, az Hitler váratlan győzelme volt.

S minthogy a marxi elmélet a gyakorlat filozófiájaként lépett fel, szükségképpen függővé tette magát az effajta történelmi próbatételektől. Sokan azzal fejezték ki csalódásukat, hogy otthagyták a mozgalmat. Mások bűnbakkereséssel voltak elfoglalva, a kommunista és a szociáldemokrata pártok egymást vádolták. József Attila harmadik utat választott: megpróbálta tisztázni a marxi elmélet fogyatékosait, és ezekre kereste az ellenszert. Élete talán legvakmerőbb vállalkozása volt ez.

Mindenekelőtt arra kereste a választ, amit legpregnansabban a *Hegel – Marx – Freud* című kései művében fogalmazott meg: vajon miért nem következett be a Marx által jószolt forradalom, „miért nincs még szocializmus”, miközben van már hitlerista állam: „Csak azt kérdem, hol csúszott hiba a számításba [...] Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelen vannak – hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?”¹⁰⁹

A diktátorokat és tömegtébolyokat produkáló kor nemcsak a marxi jövendölést látszott cáfolni, hanem az annak alapjául szolgáló *történetfilozófiát*

¹⁰⁸ IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa : Budapesti és londoni emlékek* (1947), sajtó alá rendezte NAGY Csaba, Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1989. 153. (A kiemelések tőlem – V. A.)

¹⁰⁹ JÓZSEF Attila, *Hegel–Marx–Freud* (1937) = JAÖTC 2018, Második kötet, 1228–1229.

is. József Attila megkísérelte feltárni, illetve kiszűrni a tanból a hibás elemeket. A legnagyobb problémát a világtörténelmi küzdőtér alanyi szereplője, az ösztönei által (is) determinált proletariátus lélektanának figyelmen kívül hagyásában látta.

Nagyszerű nekrológjában Arthur Koestler igen szuggesztíven szólt arról, hogy „József Attila – nemzedékének legjobbjaihoz hasonlóan – kommunista volt. De elfordult a mozgalomtól, amelynek rothadása épp a legjobbak közül sokaknak az életébe vagy a józan eszébe került. Amint a legjobbak közül sokan, ő sem volt rá képes soha, hogy csalódottságán úrrá legyen. Soha nem tudott megszabadulni a gyűlöletnek és a szeretetnek attól a keverékétől, amely a párthoz fűződő érzelmeit jellemezte, ahogy senki sem volt képes erre közülünk, ha ebbe az érzésbe belekóstolt. Mert a párt volt az a kártya, amelyre mindenünket föltettük, és amelyen mindenünket elvesztettük.”¹¹⁰

Csakhogy korrekcióra szorul ez a beállítás, hiszen József Attila nemcsak kiábrándult a pártból és szakított vele, hanem megpróbált valamifajta értelmes *alternatívát találni*. De sem a szociáldemokrata pártban nem sikerült fellelnie ezt, sem más politikai vagy társadalmi erőben. A Kodolányi által emlegetett „újhumanizmus” (mint ahogy a *Szép Szó* előfizetési felhívásában vázolt felfogás is) tulajdonképpen *defenzív* álláspontot képviselt, a „menteni a menthető” stratégiáját.

József Attila és elvbarátai paradox helyzetét mi sem mutatja jobban, mint hogy arra kényszerültek: saját kisebbségi álláspontjukat – partikuláris öntudatukat – nyilvánítsák általános emberi öntudatnak. A marxi történetfilozófia helye üresen maradt, és nem töltötte-tölthette be más. József Attila elbizonytalanodása nemcsak a betegségén múlt, hanem fokozódó kiúttalanság-érzetén is.¹¹¹

A személyiségével kapcsolatos fenntartások érthető módon rávetültek költészetének megítélésére is. Verseit túlságosan megtervezettnek, kiszámítottnak, „ésszel írtnak”, „hidegnek” tartották, és nem csak a nyilvánvalóan külső megrendelésre készült mozgalmi lírája esetében. Ismét Vas Istvánt idézem:

¹¹⁰ KOESTLER, Arthur, *Egy halott Budapesten* (1939), in KJA2 1987 (1938–1941), 1532.

¹¹¹ Részletesebben írtam erről *A tudat-osztálytudat-öntudat probléma alakulása József Attila értekező prózájában* című tanulmányomban = „A lélek, a lét türelme” : *Tanulmányok József Attiláról*, szerk. VERES András, Budapest: Balassi Kiadó, 2017. 269–270, 280–285.

„A hidegség, amire nemcsak Illyés bírálata céloz, hanem Fenyő Lászlóé, Füst Miláné meg Németh Lászlóé, ma nevetségesen hangzik József Attilával kapcsolatban – akkor nem hangzott úgy. Hiszen arra sem József Attila az első példa [...] hogy az elemien kitörő újdonságot a keresettséggel, modorossággal, sőt, kiagyaltsággal tévesztik össze. József Attilának a szenvedélye is annyira új volt, hogy hozzá kellett szokni. Elsősorban közvetlenül politikai verseiben, amelyeknek felépítését nem egyedül Illyés érezte anti-poétikusan ésszerűnek, sőt elméletinek.”¹¹²

Valójában nem vagy nemcsak az újdonság iránti értetlenség számlájára írható a kortársak elmarasztaló ítélete. József Attila nem volt naiv költő, nagyon is tudatosan nézett szembe hivatásával és annak gyakorlati feladataival. Értekező életműve ismeretében látni lehet, hogy költészete a harmincas években egy folyamatosan módosuló, de mindenkor gondosan megkonstruált elméleti alapra építkezett, amelynek létrehozása a költő egyik fő ambíciója és produkciója volt. Kortársai bizonyára érzékelték ebből valamit, noha nem tudtak róla, és persze az ő eljárása nem számíthatott megértésre, mert nem illett bele a költői alkotásfolyamatról vallott korabeli felfogásba.

A terápia hatására kibontakozó, a korábbi költői gyakorlatától merőben eltérő költészete is riasztóan hatott a szokatlan, olykor brutális lélektani és erkölcsi híradásával – még az őt elismerő olvasók körében is. A kitűnő kritikus, József Attila értő és megértő csodálója, a későbbi 1940-es összkiadás sajtó alá rendezője, a kommunista Bálint György a *Nagyon fáj* című kötetről írt bírálatában szükségesnek érezte megvédeni a költőt önmaga ellenében, és szelíd tapintattal előre- vagy inkább visszaterelni igyekezett a „közösségi” költészethez:

„És mégis reméljük – a költő érdekében is –, hogy lírájának ez az irányzata, ez a nagy befelénzés nem marad állandó. [...] A bűvár részéről megrázó és nagyjelentőségű teljesítmény, ha lemegy az óceán fenekére – de sem az ő, sem az emberiség szempontjából nem volna értelme, hogy végképp lenn is maradjon. Ismétlem, nem tartom sem kisiklásnak, sem »árulásnak«, hogy József Attila egy időre hátat fordított az emberi közösségnek. Nyilván tudta, miért kutatta lázas önkínzással »az ösztönöket idebent«. Az elfordulás és elvonulás korszaka néhány nagyszerű értéket teremtett és játékonan fokozta a költő belső érési folyamatát.

¹¹² Vas István, i. m. 793.

De most majd ismét fel kell fedeznie a világot, az emberi kapcsolatokat, »a termelési erőket odakint«.¹¹³

E kötet készületlenül érte Gyarmati Fannit is. Naplójának 1937. január 18-ai bejegyzésében (miután Ignotus Pált ostorozta)¹¹⁴ így fakad ki ellene: „És a nyilatkozatok, hogy a legnagyobb élményt a József Attila új verskötete (*Nagyon fáj*) tette rá [ti. Ignotus Pálra]. Ez is csak olyan póz. Utálatos. Nem tehettem, mert azok a versek olyan *ész-versek* és olyan *gabalyodott* nagy részük, mint Attila »csevegése«. Egyszerűen: élvezhetetlenek egy pár kivétellel. A fenséges és mély lírai lélegzetet nem érzem belőlük.»¹¹⁵

Figyelemre méltó, hogy Fanni itt átveszi másoknak – a versek kiszámítottságát kifogásoló – érvelését. Az általa jelzett kivételek közé tartozik *A város peremén*, az 1937. december 13-ai bejegyzésében egyik kedvenceként említi.¹¹⁶ Mint arra már utaltam, a vers kilóg a kötetből (korábban is keletkezett), a többi vers tépett, zaklatott világával szemben kiegyensúlyozott és harmonikus. Nyilván közelebb állt a Radnóti is jellemző, klasszicizálásra hajló ízléshez.

Valójában a *Szép Szó* körét is megdöbbenették a költő pszichoanalitikus ihletésű versei. Ezeket ugyanúgy a betegségével, mentális leépülésével magyarázták, mint József Attila egyre nagyobb „megbízhatatlanságát”. Óhatatlanul fölmerült a stigmatizálás veszélye is. S maga a költő is haszontalannak kezdte érezni magát, felvetődött benne, hogy társai talán mégsem értik meg eléggé. És lehetséges, hogy valóban így is volt.

Mindenesetre elgondolkodtató adat, hogy amikor a könyvtáros Köhalmi Béla felkérte az újabb írónemzedék képviselőit, írják meg, hogy melyek voltak a legjelentősebb olvasmányélményeik, a *Szép Szó* köréből egyedül Gáspár Zoltán nevezte meg József Attilát a legfontosabb szerzők között – ez sem Ignotus Pálnak, sem Fejtő Ferencnek, sem Németh Andornak nem jutott eszébe.¹¹⁷

¹¹³ BÁLINT György, *József Attila: Nagyon fáj*, GONDOLAT, 1937. január–február = KJA 1987, 471.

¹¹⁴ Radnóti és felesége nagyon rossz véleménnyel volt a *Szép Szó* vezető embereiről, úgy vélték, kihasználják a beteg költőt. József Attila haláláért is őket tették felelőssé.

¹¹⁵ Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni, i. m. 147. (Kiemelések tőlem – V. A.)

¹¹⁶ Uo. 252. Lásd a *József Attila alakja és megítélése Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójában* című tanulmányomat.

¹¹⁷ A válaszokat tartalmazó kötet *Az új könyvek könyve: 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól* címmel az 1936-os év karácsonyi könyvújdonságaként jelent meg. A kiadvány statisztikája szerint József Attilára mindössze öten hivatkoztak, ami az összesített listán a 32. helyhez volt elég. A kortárs magyar írók és költők közül Babits Mihályt harminchatan választották, Móricz Zsigmondot huszonhatan, Szabó Dezsőt huszonegyen, Kosztolányi Dezsőt húszan, Illyés Gyulát és Szabó Lőrincet pedig tizenegyen-tizenegyen. – Vö. a

1936 végén meghalt Kosztolányi, ami különösen nagy csapást jelentett József Attila számára. Bár a két költő neveltetése, életútja és politikai nézetei távol álltak egymástól (a nemzedéki különbség is elválasztotta őket, mint azt éppen Kosztolányi idézett novellája hangsúlyozza), mégis baráti viszony alakult ki kettejük között. Figyelték, értették és szerették egymás műveit. Nemcsak a költői nyelvről vallott elképzeléseikben álltak közel egymáshoz, hanem kései korszakuk költői gyakorlata között is meglepően sok a hasonlóság, a kölcsönös átvétel.¹¹⁸ Kosztolányi volt az, aki József Attilát Baumgarten-díjra javasolta, és nem rajta múlt, hogy nem kapta meg (csak posztumusz ítelték oda neki). Az idősebb költő nagyrabecsülése *hitelt érdemlően* igazolta József Attila előtt az élete értelmét adó *költői elsőségét*. Kosztolányi halála után nem volt senki, aki hasonlóképp jelentős támasza lehetett volna.¹¹⁹

Tehát nem az előtte megnyíló szereplehetőségek elmulasztása vezetett végső kudarcélményéhez, hanem az „érettségét” jelentő nagy, sőt rendkívüli szerep kivihetlensége. Ismételt csalódásai az eszményi közösség megtalálásában nemcsak gondolkodói pozícióját ásták alá, hanem a (kizárólagos) költői tevékenysége mögé képzelt mandátumát is.¹²⁰ A pszichoanalitikus ihletettség átmenetileg azzal kecsegtette, hogy megoldást kínál a költői feladat fenyegető kiüresedésével szemben, ugyanakkor a végletekig

kritikai kiadásban a [*Nem volt olyan*] kezdetű József Attila-szöveg jegyzetét = JAÖTC 2018. Második kötet, 1095–1096.

¹¹⁸ Vas István az elsők között figyelt fel a két költő kései költészetének kölcsönhatására: „Kosztolányi kedvence az ún. második nemzedékből József Attila volt, aki nemcsak Babitscsal helyezte magát hadiállapotba, hanem [...] azóta politikában is, poétikában is annyira eltért az útja a népiesektől. Hogy Kosztolányi a maga egészen másféle megújulásához ugyanannyira felhasználja József Attila verselési frissességét, mint Babits a magáéhoz Illyését, ezt akkor nem vettük tudomásul, részint azért, mert József Attila nyomai nem voltak olyan kirívóak Kosztolányi költészetében, mint Babitséban az Illyéséi [...] részint meg azért, mert József Attilát nemigen tekintettük úgy, mint akitől egy kiforrott, nagy költő technikát tanulhat – azt is csak kevesen vettük észre, hogy József Attila tanult Kosztolányitól. Csak ma, visszatekintve merem állítani, hogy életük legutolsó, legérettebb korszakában termékeny kölcsönhatásban voltak – aki nem hiszi, tegye egymás mellé egyfelől a *Külvárosi éj-t* és a *Hajnali részegség-et*, másfelől a *Számadás* és a *Hazám* szonettciklusát – pusztán a verskezelés szempontjából [...] A *Számadás-on* József Attila világának a közelségét érezni.” – VAS István, *Miért vijjog a saskeselyű?*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. 1. kötet, 80–81.

¹¹⁹ Figyelemre méltó, hogy a Kozmutza Flórának írt búcsúlevelében Kosztolányi Dezsőt idézi, a *Számadás* egyik sorát: „Tudom, hogy szeretted, és tudta, hogy szeretem. A többi nem rajtunk múltott. »Aztán mit sírsz, ha sorsunk írva van már« – ezt Kosztolányi írta.” – József Attila Kozmutza Flórának, [Balatonszárszó, 1937.] december 3. = Uo.

¹²⁰ Az Ignóus Pálnak írt búcsúlevelében olvasható: „Bármit gondolnak rólam, ha szerencsésen, ha szerencsétlenül éltem, azt már akarva, nem akarva, vállalnom kell. Ki kell állnom a közönség elé – hogyan állhatna helyt másként egy lírikus? Hozzá kell azonban tennem, hogy nagy kétségeim vannak, vajon egyáltalán jó költő voltam-e?...” – József Attila Ignóus Pálnak, [Balatonszárszó, 1937. december 3.] = József Attila, *Levelezése*, i. m. 595.

fokozta elveszettség-érzetét.

A végjáték felől különösen szembeötlő, hogy a világmegváltás miként tűnik át költészetében az életképtelenség megvallásába, a rendkívüli szerep megvalósíthatatlansága a legközönségesebb létezőmód ellehetetlenülésébe. „Akárhogyan lesz, immár kész a leltár. / Éltem – és ebbe más is belehalt már.” (*Kész a leltár*, 1936)

És amikor költői identitása megkérdőjelezhetővé vált önmaga számára is, ez nem vezethetett máshová, mint a szárszói sínekhez.